आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XVII No. I (March 1995)

दि. २९ नोव्हेंबर १९९४ रोजी अकराव्या आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेचे महापौर मा. श्री. रंगनाथरावजी फुगे यांचे हस्ते दीपप्रज्वलन करुन उद्घाटन केले.

अकराव्या आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनात मा. महापौर श्री. रंगनाथरावजी फुगे यांना संस्थेचे संचालक, डॉ. नवीनचंद्र जैन हे आदिवासी हस्तकलाकारांनी बनविलेल्या मुखवट्यासंबंधी माहिती देताना

अकराव्या आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन उद्घाटन प्रसंगी मा. महापौर श्री. रंगनाथरावजी फुगे व संस्थेचे संचालक, डॉ. नवीनचंद्र जैन हे धर्मा कडू या आदिवासी हस्तकलाकाराची लाकडी कोरीव वस्तू पाहताना.

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out this issue of **TRIBAL RESEARCH BULLETIN**. This bulletin is basically devoted to provide objective reading material based on first-hand research and observations on various aspects of tribal life & tribal development. In this issue we have introduced case study write ups by scholars, inservice employees & officers of Tribal Development Department & Social workers as well. These case studies will help administrators & development agencies working in Tribal areas to understand the processes of change taking place in tribal cultures. They will also be instrumental in pointing out success and/or failures of developmental programmes planned & implemented for the tribals.

There are two sections in this bulletin ; one is in English while the other is in Marathi. In the English section the paper entilted, "Repayment of loans by Integrated Tribal Development projects (ITDP) Benefeciaries," by Dr. Mahalati, Smt. Gulnar Khainan and Dr. Kapde, presents an analysis of the repayment of loans by ITDP benefeciaries of Dhar district in the state of Madhya Pradesh.

Shri S.K. Mandal in his paper entitled " cultural processes of population control in tribal societies ", points out the various traditional methods of population control prevalent in Tribal cultures. He also mentions the significance of understanding tribal methods of population control by policy planners & administrators.

The case study entilted , "Health and Developmental facilities in Heerabambai & Boratyakheda villages in Dharni & Chikhaldara tahsils, presented by Dr.Robin D. Tribhuwan highlights problems related to health & developmental facilities in the above said villages. The case study also analyses the factors which have been responsible for infant mortality, malnutrition and other health hazards prevalent in Dharni & Chikhaldara.

Shri John S.Gaikwad has presented in detail the response of pawra community to family welfare programmes in his article , entitled , " Response to Family welfare programmes : observations in a tribal community.

Shri. R.S. Bhople & Shri. P.K. Suranse in their paper have documented the beliefs and ritualistic practices associated with betelvine cultivation among the tribals of Akola district. The next article, entilted "Micro level planning for primitive Tribes" by Dr. Binayak Das & Shri Rabindranath palo presents a review of the various micro-level developmental strategies for primitive tribes, with reference to tribes from Orissa.

Dr. Shaunak Kulkarni in his paper entilted , "PTC Taste Sensitivity Among Three Tribal Groups of Gujarat," analyses the genetical variations for taste sensitivity of phenylthiocarbamide and biological distance bet. een three tribal groups of Vavar village, located in Dharampur of Balsad district in Gujarat state. While the last article in English section by Shri. H.K. Patil, Shri. R.P. Singh and Shri. S.P. Dodake have discussed the trends of distribution pattern of Institutional and Non-Institutional Credit Services Among Tribal & Non Tribal Farmers of Thane district in the state of Maharashtra.

In the Marathi section Shri. A.D. Kulkarni, Joint Secretary, Tribal Development Department has discussed in detail the nature & developmental role of electric pump scheme implemented for tribal farmers by the government of Maharashtra. He has putforth a number of suggestions to enhance effective planning, implementation & follow-up of the above said scheme.

Smt. Mangal Ghode, in her article on Tribal Art & Handicraft Exhibition has given a detailed account of significance of holding such exhibitions & the efforts made by TR & TI to encourage the traditional tribal artists for commercialization of their arts. Ms. Ujjwala Thorat has discussed the impact of various developmental schemes implemented for tribals below the poverty line, in the form of case studies.

Alcoholism is one of the major health problems prevalent among the tribals. It is very difficult to control the same. Shri. Kiran Kadam in his article has showed how it is possible to control this social menance with the integrated efforts of the tribals themselves.

Dr. Lata Chhatre in her article entilted , the " Social Image of Khasi women" has highlighted the Khasi concepts & perceptions of the status of women. On the other hand Shri. Vasant Tekkam has narrated his experiences about tribal developmental schemes implemented by the government of Maharashtra.

Dr. R.N. Gogate has highlighted the co-relation between Ayurveda-the great tradition & Folk Medicine-the little tradition. Shri. B.B. Kamble, Assistant Project officer - Dharni, has highlighted brief ethnography of the korkus of Melghat region in Amaravati district.

Dr. NAVINCHANDRA S. JAIN

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XVII, No. I March 1995
A Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute,
Pune - 411 001,
Regd. No. RN 37438 - 79

Editor : Dr. Navinchandra S.Jain I.A.S.

Editorial Board : P.J. Wani, Dy. Director

S.P. Bansode, Dy. Director

Dr. Robin Tribhuwan, Assistant Museum Curator

Vijaya Kulkarni, Librarian

Publisher : DR.Navinchandra S. Jain, Tribal Research & Training Institute, M.S. Pune - 1

Printer : Manager, Photozinco Press, Pune - 1

CONTENTS **Pages**

Editorial

1) Tribal Development : A New Approach - Dr. Munshilalji Gautam ... 1

2) Repayment of Loans by ITDP Beneficiaries - Dr. S. Mahalati ... 5

3) Cultural processes of population control in tribal societies : A preliminary observation - Dr. S.K. Mandal ... 14

4) Health & Developmental facilities in Heera Bambai & Boratya Kheda Villages in Dharni & Chikhaldhara Tahsils : A Case Study - Dr. Robin D. Tribhuwan ... 18

5) Response to family welfare Programmes observation in tribal community. - Shri. John.S. Gaikwad ... 26

6) Micro level planning for primitive tribes - Dr. Binayak Das ... 29

7) P.T.C. Taste sensitivity among Three Three Tribal Groups of Gujarat - Dr. S. S. Kulkarni ... 34

8) Beliefs observed in Beetlevine cultivation by farmers - Shri. R.S. Bhopale - Shri. P.K. Suranse ... 36

9) A Study into the distribution pattern of Institutional and non-institutional credit among Tribals and Non Tribal farmers in Thane 39

10) आदिवासी शेतकऱ्यांना वीजपंप पुरवठा, :काही निरीक्षणे 42
- श्री अ.द. कुलकर्णी

11)आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन 48
- सौ. मंगला दि. घोडे

12) ठाणे जिल्ह्यातील क्षेत्रीय पाहणी 55
- उज्वला थोरात

13)आदिवासी गांवातील ग्रामस्थांनी स्वत:च्या गांवातील दारूबंदीसाठी केलेले समग्र प्रयत्न 57
- श्री. किरण पी. कदम

14)खाँसी लोकसाहित्यातील स्त्री प्रतिमा 59
- डॉ. लता छत्रे

15)मी पाहिलेला आदिवासी विकास 65
- वसंत टेकाम

16)भारताचा आयुर्वेद 68
- डॉ. रा. ब. गोगटे

१७) मेळघाटातील कोरकू 73
- बी.बी. कांबळे

१८) ऐका सयांनो ऐका बायांनो (कविता) 76
- विमल ना. पटेकर

१९) वृत्तविशेष 77
- शांतीलाल बनसोडे

२०) शासन निर्णय 80

TRIBAL DEVELOPMENT -

A NEW APPROACH

Dr. Munshilalji Gautam ●

As the nomenclature of the Department suggests, it stands for overall development of the Tribal Population in the state. As per 1991 census there is about 74 lakh tribal, population out of 7.83 crore population in the state, which comes to 9.3 percent of the total population. There are 14 districts which account for substantial population of the Tribals such as Bhandara, Gadchiroli, Chandrapur, Nagpur, Akola, Amravati,Yavatmal, Nanded, Dhule, Thane and Raigad.

The approach of the Tribal development till recently was of traditional one that state should not interfere much in the lives of the Tribal Population with a view to preserve their cultural heritage. Even taking the means of communication in the tribal areas was to be considered as inteference in their culture by the outside elements and that leads to exploitation. So far as the exploitation is concerned, it is a fact that in almost all the areas of tribals including the state of Orissa, Madhya Pradesh, the elements which have entered the tribal pockets have started their exploitation. Government machinery sometimes was also not lagging behind in their exploitation and it resulted in the development of the extremist group like Peoples War Group in the most sensitive areas like Gadchiroli and Bhandara. Of late, the Government of India and the State Government, have changed their approach and as of today the policy is to bring the tribals in the mainstream of life. The mainstream of life in the modern age means is overall development. The development as such involves two activities ; or we may call them as means of development : (1) The Education, and (2) The economic development, or means of livelihood. Education is considered as an effective instrument of socio-economic and political change. Knowledge is power and nothing else is so famous a statement of Dr.B.R.Ambedkar which he made in the Gokhale Institute of Politics and Economics in the year 1943 celebrating the birth anniversary of Rao Bahadur Kale, the founder of the Gokhale Institute. This knowledge is acquired in two ways : Informal and Formal. Informal ways are such as interaction between man to man. Interaction between two persons, results in production of knowledge. Otherwise,the man gets reduced to the level of animal--totally dumb. The other way is formal education : relationship between the student and the teacher in the classroom. Unfortunately both these means were not available to the aboriginal tribals for the simple reason that they

● Commissioner, Tribal Development, M.S., Nashik.

were living in the difficult hilly areas, with no means of communications and the question of exposure to the outside world was missing, which resulted in continuation of their aboriginal habitat and also the traditional life. They face the problem of starvation in the lean season. They also do not have sufficient clothes to wear. We as a civilized people started calling this kind of social status, i.e. hunger and nakedness,as a cultural heritage. Had these two things been the sign of cultural heritage, why the people in the plains would have gone for change in their food habits and also other aspects of culture such as dressing pattern, means of education including audio visual such radios and television.

To have a proper examination of the tribal life, the things which have to be kept in mind to arrive at a conclusion as to what should be done to bring these tribals in the mainstream of life.

The basic infrastructure-such as means of education; electrification; communications, road, railways as well as telecommunications;industries etc. - is a condition precedent for any kind of development.Now looking into the tribal pockets we observe that these things are not developed.The irrigation projects naturally have come up in the upstreams -rivers and nalas, but the maximum benefit has gone to non-tribal population in the downstreams. Similarly, the soil in these areas is amenable to severe erosion because of sloppy terrain. Hence one of the major factor of agricultural production i.e. good soil structure is getting eroded day by day in these areas. The second aspect of agriculture is the means of irrigation such as exploitation of ground water by way of tube wells, or open canals. These things are also lacking in these areas. Next to agriculture comes the industries and industries as such including the small scale and cottage have not come up to the extent of requirement. The question of opening of major and medium scale industries in these areas does not arise because of so many reasons including destruction of ecology. The other aspect of the means of livelihood besides the agriculture and the industries comes employment in the private as well as public sectors. It requires higher and technical education which is again more or less absent in these areas. The Government started giving elementary and basic education by opening the basic and post-basic Ashram schools in both the sectors : Government and the Private. Now this basic education has got its own limitations and it cannot take a man to higher level in life. Hence, it is felt that the state has to take steps to give higher education for some of the boys and girls who are good by opening the Junior colleges at the district level. This proposal, however, is yet to be cleared and still pending at the Government level. Secondly, the English language continues to play its positive role in getting better opportunities in the private and public sector. The tribal students as such are not exposed to outside environment and are weak in English education. Now in Maharashtra with growing tendency of using Marathi as official language, it becomes difficult even to bureaucrats, in the department to advocate for English education to the tribal boys and girls. This is paradoxical situation ! English continues to be the strongest means of communication in the country through which one can go at a higher level. It is a fact of life. In the tribal society there is a need to have a serious review of education imparted in the Government Ashram Schools ? Keeping in view these very facts of life, the

Commissionerate has under taken to prepare a course for English to be introduced from standard IIIrd as an experiment, so that students can have some knowledge in the basics of English in two years i.e. in IIIrd and IVth standard and by the time he comes in the Vth standard, the stage where we have introduced English in the educational cirriculum, he will find himself at home to understand English.

Coming to the economic development of the tribals, besides the education, now the Government has entrusted the job of planning to the Tribal Development Department. The budget is carved out in proportion to the tribal population in the State. This amount is spent by the various departments at the district and the state level and the Commissionerate simply does the job of compilation of budget figures and the expenditure incurred by various departments and report to the Government. Recently the Commissionerate has submitted certain proposals to the Government of the economic nature for the primitive tribes as well as non-primitive tribes and the Government has considered them sympathetically and issued the sanction to these proposals. These projects are digging of the tube well as a compact project costing Rs. 54,000/- for each tribal agricultural family. The Government has sanctioned 500 tube wells only for Gadchiroli district. Projects for primitive tribes have also been sanctioned for Kolams in Pandharkawada: Madia Gond in Bhamragad, Katkari in Dahanu and Raigad. These projects are to be executed through project officers and the amount has been placed at their disposal with the overall supervision with the Regional Additional Tribal Commissioners. It is expected that the Project Officers, besides looking into the educational aspect which is a remote activity to them will involve themselves in the activity which are economic in nature and giving benefit to the tribals directly. Similarly, the Tribal Development Department has succeeded in getting the orders issued from the Industries Department under the Prime Minister's Yojana know as "Assurance Scheme"(project costing Rs. One lakh) that cases can be sponsored to the banks directly.

The Commissionerate has also proposed to the Government that there are two activities which are very near to the tribals such as soil conservation and horticulture. Today soil conservation is done in the cowdeep areas and the villages now are declared as "Water Conservation Villages." This selective policy will take time to cover the entire tribal population so far as development of land is concerned. Hence there is a need to take this activity of the soil conservation directly or indirectly by the Tribal Development Department. Similarly, for the tribal population primarily staying in hilly and forest,horticulture is an activity which, from the point of climate and also the habitat of the tribals, will be more suitable.

Lack of Consciousness

Thus, the overall development of the tribals is a difficult task because of lack of consciousness on the part of tribal people. However, the means suggested as above and the actions taken by the Government may accelerate the speed of development.

Single line of Administration

The State Government has brought basic change in the field organization by the Department by clubbing the work of Tribal Development

Officer and Project Officer. The Project Officer reports to the Regional Additional Tribal Commissioner, Maharashtra, headquarter at Nashik. The Commissioner is reporting to the Government. 11 Intergrated Tribal Development Projects (ITDPs) have been upgraded and efforts have been made to post the officers of All India Services such as I.A.S. / I.F.S. The experience so far has been quite positive and ecouraging in overall development of the tribals in the State. The Commissionerate however feels strongly that State Government should take steps to strenghten the departmental structure i.e. taking the officers at Assistant Project Officer and Project Officer Level (50% of the strength) from combined and civil services examination (known as M.P.S.C.).

❑❑❑

REPAYMENT OF LOANS BY INTEGRATED TRIBAL DEVELOPMENT PROJECTS (ITDP) BENEFECIARIES

Dr. S. Mahalati •
Mrs. Gulnar Khanian.S. ••
Dr. M.V. Kapade •••

The present paper analyses the repayment of loans by the ' Integrated Tribal Development Projects ' (ITDP) benefeciaries of Dhar District in Madhya Pradesh, to the ITDP and various other sources . The paper is divided into four parts. The first part traces the working structure of ITDP. The main objective and methodology of analysis are discussed in the second part. Third part presents analysis of the primary data and the fourth and last part discusses the findings and offers suggestions based on findings.

"An Integrated Tribal Development Project (ITDP) is the primary unit of planning and implementation of development programmes in tribal area. There are 180 ITDP's in 18 states / union territories where sub plans have been prepared for areas with more than 50% tribal concentration. An ITDP generally comprises of a group of tribal development blocks and/or community Development Blocks. In case a large compact area of tribal concentration is not available, on ITDP may be smaller in size. In India ITDP's are co-terminus with districts, 125 ITDPs have more than one block, average being 6 blocks, 16 ITDPs are One- Block units and 39 ITDPs cover even smaller areas.

Since the ITDP concerns with all aspects of tribal life, it is an attempt to influence the entire socio-economic process in area. Therefore, it is an attempt to influence the entire Socio-Economic process in the area. Therefore , it is not the nature of a set of schemes related to assigned funds as was the case with the Tribal Development Blocks ; nor does it confine itself to certain specific economic activities as in the case, for example, with the drought-prone areas Programme. An ITDP has its focus on the Tribal Communities , but it has broad frame which takes into account all aspects of the community life in the area. It seeks to influence this process ins such a way that the socio-economic condition of the tribal community is improved .An ITDP represents the total investment in the concerned area. This includes flow from the state plan Central Ministries , Financing Institutions and Special Central Assistance. As far as possible, the distinctions related to the source of financing are not maintained at the operational level.

It is one of the objectives of ITDP to ensure that the common man awakens to take charge of his own future well being. This is sought to be achieved by the spread of literacy and dis-

•Dr. S. Mahalati Reader, ••Mrs. Gulnar Khanian S., Research Scholar (& lecturer , Bombay) and •••Dr.M.V.Kapde; Professor , respectively in the school of Economics , Devi Ahilya Vishwa Vidyalaya, Indore, Madhya Pradesh.

semination of knowledge and by the spread and improved quality of education both formal and vocational , so that the infrastructural gaps in terms of manpower are made good from within the project area itself.

The ITDP intends to tackle directly the problem of raising the bulk of the tribal population above the poverty line by direct benefeciary schemes. The tribal people lack economic power for investment . There is acute shortage of for any development in the agricultural sector too. In order to cover this acute shortage of capital under the various projects of ITDP, highly subsidised loans are given to the benefeciaries, with very low interest rate, either in cash or kind , the percentage of subsidy varies from 50%, 75% to 100%. The rate of interest also varies from 10% to 15%. While the time period given to return the loan amount is from 1 year to 20 years depending on the ITDP and the purpose for which loan has benn given. Loans cover almost all areas in which tribal population usually finds employment such as agriculture , animal husbandary, fisheries, sericulture , business, irrigation, industries and mining etc.

The provision of infrastructural facilities like roads, electricity and other social services like health clinic , veterniary dispensaries , rural housing , schools, hostels, education, water supply, community development, Panchayats, marketing and credit and social welfare form an integral part of Plan.

Thus, the ITDP presents an effort to influence the total socio-economic process in an area so as to ensure the tribal communities are major partners in the new development, building up the programme from below.

Part-II

The focal points of the exploitation of tribals is in the area of money lending and indebtness , rural poverty and land alienation, the low price paid for their forest produce and the high cost of their items of daily needs. The role of middlemen in their interaction with economic forces outside and the excise and forest policies which sometimes lead to great hardships. Though legislation has been introduced and extensive action taken at various times, the removal of these hinderances to developent is the crux on which the success of any scheme which aims at the betterment of their economic condition will hinge.

The mechanics of receipt and repayment is not fully understood by the tribal benefeciaries often. This leads to default in repayment. For example, the loan receiver somehow gets the impression that the loan has 100% subsidy whereas part of it is advance payment which has to be repayed.

The working structure of the loan disbursing agencies is not faultless. Sometimes the original loans are not disbursed at all. Often the repayments are not disbursed at all. Often the repayments are not timely and properly entered in the records.

Though there are few real defaulters but the record shows a lot of loan repayment defaulters. A defaulter -whether actual or otherwise - finds it difficult to get any further loans. Once in life time loan is not sufficient to cover the requirement as it is usually not able to generate enough increase in income to make person cross poverty line.

Defaults in repayment also lead to harrasment by the lending agencies.

Thus it is not only the utilisation of loans but also repayment which is of importance. This paper, therefore, aims to study:

- The various sources of loans received by ITDP benefeciaries.
- Comparison of repayment of loans received from various sources by the ITDP benefeciaries and
- Analysis of various reasons for non-repayment of loan.

Two hundred ITDP benefeciaries were selected from dominantly tribal areas of Dhar district of Madhya Pradesh. Only those benefeciaries were selected who were required to re-pay loan. Primary data was collected from the benefeciaries using a structured schedule.

Part-III

Most of the projects for tribal development do not provide the tribals with any activity or resources and assets that would sustain them for long or pemanently. Inputs given through such programmes are adhoc. The financial assistance provided is mearge , infrequent and inadequate to create permanent capacity for earning an income atleast above the poverty line and gives only temporary relief in some cases. Programmes , which require patient and sustained efforts over a longer period are attempted to be carried out in a hurry. Vast sums are spend in attempting to achieve quick results in spheres which require long and persistent efforts. If quick results are not achieved , programmes are giyen up as failures and substituted by new programmes, without analysing the cases of failure. ITDP also suffers from the maladies of adhocism.

The loans provided by the ITDP are insufficient & in many cases not of the choice of benefeciaries. This is evident from the figures of Table No.1 which shows the ITDP benefeciary usually uses two other sources of loan.

Table No. 1

Loan Amount taken from various sources

Source of loan Loan Amt. taken in Thousand Rs.	ITDP	Sahukar	Co-operatives	Others
Less than 1	2	67	6	-
	(1)	(33.5)	(7.1)	-
1 to 2	3	75	27	-
	(1.5)	(37.5)	(32.1)	
2 to 3	3	18	27	10
	(1.5)	(9)	(32.1)	(18.8)
3 to 4	11	-	6	-
	(5.5)		(7.1)	
4 to 5	50	2	12	14
	(25)	(1)	(14.2)	(26.4)
5 to 6	47	-	-	10
	(23.5)			(18.8)
6 to 7	-	-	-	6
				(11.3)
7 to 8	3	-	-	-
	(1.5)			
8 to 9	7	-	-	-
	(3.5)			
9 to 10	30	-	-	8
	(15)			(15.0)
10 and above	44	-	6	5
	(22)		(7.1)	(9.4)
Total	200	162	84	53
	(100)	(81)	(42)	(26.5)

Figures in Parenthesis are percentages in all tables.

The above table shows that the ITDP benefeciaries have resorted to taking loans from various sources besides ITDP like the Sahukars, Co-operative and others . The ITDP beneficiaries have received higher loan amount from ITDP compared to the loan from other sources. 131 (65.5%) recieved loan amount in the range Rs. 5000 to 10000 and above. 29 (54.7%) received the same from other sources. The benefeciaries received a loan amount of less than Rs. 1000 to Rs. 5000 from ITDP 69 (34.5%), Sahukar 162 (81%), Co-operative 84 (42%), Other sources 24 (45.2%). The table shows that maximum amount of loan has been taken from the Sahukars and Co-operative as they can not escape repayment from the clutches of the Sahukars, also they can not avail the Co-operative loan facility unless they return the earlier amount.

There are many short comings due to which the ITDP failed in many cases to generate income, increase their standards of living and their by ensure the repayment of loans.

The reasons for the same have been enumerated below:

i) **Loan amount taken from various sources**:

The ITDP does not give loan to the beneiciaries according to their specific need but on the basis of targets alloted to them. The tribals require loans for self-consumption,agricultural purpose, animal husbandary and irrigation. Unfortunately these requirements are not fully satisfied by the ITDP.

Second in case he fails to make re-payment of the required loan amount. As a result of which the process of income generation is hampered.

The beneficiaries are thus forced to approach other various sources to fulfil their basic needs . Loan is generally taken from Sahukars- for self consumption, from other (miscellaneous) sources for irrigation , agricultural implements etc.

ii) **Time period of availibility of loan**:

Delays in the availibility of loan due to lengthy administrative procedures,visiting the centres several times before the loan is sanctioned,this causes a lot of pain, agony and inconvenience to tribals.Ignorance,improper knowledge about the development schemes, illiteracy causes a lot of hesitation among the tribals in approaching the officials over and over again to ensure availibility of the loan at the earliest. Table No. 2 shows that 162 (81%) of the benefeciaries have resorted to taking loan from the Sahukars and 84 (42%) from Co-operative due to instant availibility of loans and negligible proper work.

Table No.2

Time Period in which loan was made available to the beneficiaries

Source of Loan time period	ITDP	Sah-ukar	Co-opera-tives	Others	Total
In a week	-	162	30	-	257
		(81)	(35.7)		(45.7)
In 2 weeks	-	-	15	-	15
			(17.8)		(2.6)
In 3 weeks	- .	-	27	-	27
			(32.1)		(4.8)
In a month	22	-	10	4	36
	(11)	-	(11.9)	(1.3)	(6.4)
1 Month-3 Months	45	-	-	11	56
	(22.5)			(20.7)	(9.9)

3 Months- 6 Months	92 (46)	-	-	30 (56.6)	122 (21.7)
More than 6 Months	41 (20.5)	-	-	8 (15)	49 (8.7)
Total	200 (100)	162 (81)	84 (14.9)	53 (9.4)	562 (100)

Time period in which loan was made available to the benefeciaries

The above table shows a comparative picture of how much time is involved in actually receiving the loan from various sources by ITDP benefeciaries.

It is striking point that while, Sahukars disburse all the loans within a weeks time not a single ITDP loan materializes within this period and 35.7% of the loan are disbursed by Co-operatives within the week.

The minimum time which is involved in final disbursement of loans by ITDP is one Month and 20.5% benefeciaries have to wait for more than six months to get the loan amount. About 12% co-operative loans take one month to finally reach the benefeciaries , but none have to wait for more than one month to tap this source of loan.

When the benefeciaries try other sources for availing loan facilities all of them have to wait for atleast one month.

Repayment of loan

Most of tribals live hand to mouth and whatever little income is generated due to the loan, is consumed as their propensity to consume is very high . There is hardly any saving out of additional income generated by the loan. The percentage of benefeciaries returning the loan is quite low in the case of ITDP as compared to other sources.

Table No.3
Percentage Amount Refunded

Source of loan % Amt. Refunded	ITDP	Sahukar	Co-operatives	Others (Misc. Sources)
0%	147 (73.5)	69 (42.5)	Nil	14 (7)
Upto 5%	36 (18)	10 (6)	Nil	10 (26.3)
Upto 10%	14 (7)	34 (20.9)	Nil	7 (18.4)
Upto 20%	1 (0.5)	23 (14.1)	Nil	Nil
Upto 30%	2 (1)	15 (9.2)	Nil	Nil
Upto 40%	Nil	8 (4.9)	Nil	Nil
Upto 50%	Nil	3 (1.8)	Nil	Nil
100%	Nil	Nil	56 (100)	Nil
Total	200	162	56	38

Note : 50 % Subsidy is given to the Scheduled Tribe Benefeciaries of ITDP, Co-operative and also those seeking loan from other (Govt.) Sources. Taking into consideration the Subsidy given , the Percentage amount refunded has been calculated on

the basis of amount required to be returned i.e. (50% of Total loan amount taken).

When we examine the parties repayment of loans received from various sources we find that the above Table : 3 gives us a comparative picture of the beneficiaries refunding the loan amount received from various sources. It is worth noting that the beneficiaries make it a point to return the entire required loan amount to the Co-operative sector. Maximum defaulters 147 (73.5%) are those who received loans from ITDP; followed by 69 (42.5%) in case of Sahukars and 14 (36.8%) in case of others. Only 53 (26.5%) benefeciaries have returned 30% of the required amount received from ITDP 93 (57.4%) returned the Sahukars upto 50% and 24 (63.1%) returned upto 20% of the required amount received from other miscellaneous sources.

The main reasons for the difference in repayment are:

1. They are forced to repay the Sahukars for fear of losing their livestock, agricultural produce etc. They also live in fear of losing their land, jewellery in case they have been mortgaged .

2. Benefeciaries taking loan from the co-operative make it a point to return the same as soon as the harvest season is over irrespective of their persornel economic position. Failing which they will be deprived of further loan of Seeds and Fertilizers.

3. They do not perceive such direct threats to their survival due to non-repayment of the ITDP loans.

Table No.4
Reasons for non-repayment of loans

Sr. No.	Source Reasons for non repayment of loan	ITDP	Sahukars	Others
1.	Inability to pay due to low income.	58 (39.4)	49 (71)	09 (64.2)
2.	Priority to other repayments	9 (6.1)	20 (28.9)	05 (35.7)
3.	Intentionally not repaying	6 (4.1)	-	-
4.	Business run into loss	34 (23.1)	-	-
5.	Given Animals, hens sick/unpr-oductive died.	30 (20.4)	-	-
6.	Given implement not functioning	10 (6.8)		
	Total	**147 (100)**	**69 (100)**	**14 (100)**

Note * Only defaulters are studied in above table

From the above Table No.4 it is very clear that the most of the ITDP beneficiaries , 141 out of 147 defaulters, do not have the intention to repay but are unable to repay due to one or the other causes. While 6 cases were deliberately avoiding repayments.

Whereas in 74 cases they are unable to repay because the loan amount did not yield any fruitful results. 9 benefeciaries of ITDP, 20 cases of Sahukars did not repay the loans received from the respective sources because they gave preference to repayment of loans taken from the co-operative.

Part-IV

Diffusion of responsibility, inadequate control and lack of co-ordination are the main operational features of administrative organization. The administrative structure in tribal areas lacks simplicity and has failed to get positive response from the tribals. The performance of the administrative machinery is unsatisfactory . The remarks of the planning commission in this regard are worth mentioning.

Multiplicity of agencies has resulted in diffusion of responsibility, inadequate control, lack of co-ordination and from the people's angle, difficulty in identifying the officials concerned with specific programmes . The pattern of administrative organization will have to be worked out in detail for achieving functional co-ordination and efficiency . Delegation of authority , specificity or responsibility and adequate flexibility should be built into the system so as to enable the implementing authority of effect changes in the ongoing programmes on the basis of concurrent evaluation. As a result of historical reasons , the administrative structure in the tribal areas has continued to lack simplicity and thereby defying comprehension of the tribals and has failed to evoke substantial response from them. All the polemics, criticism and counter citicism apart, there is consensus that position of the tribals has improved , but in the absence of concrete data it is not possible to give a clear verdict on the extent of progress and say if it was appreciable or only Marginal. In the light of our laudable objective but not so good performance , it is evident that the entire question of tribal development needs a fresh look.[3].

The ITDP benefeciaries are required to do a lot of paper work and visit the centres several times before the loan is sanctioned . This makes the receipt of loan very tedious . Generally the tribal are illiterate and hence find it very difficult. The ITDP takes a very long time to grant a loan, while the tribals require it for their immediate needs. As a result they are forced to approach various other sources to satisfy their loan requirements. The tribals have very often to approach for ITDP benefits through government functionaries like Gram Sevaks. The prejudices of these officials also create hurdles in obtaining proper help quickly, without incurring wastage of time, effort and money.

The loans given by the ITDP are not sufficient enough to generate income and enqure repayment of loan. This is evident from the Table No.1 which shows that an ITDP benefeciary uses two other sources of loan. Further problems noticed with the ITDP loans and the reasons of non-repayment of loans have been enumerated below:

1)**Loan Amount**:

The loan provided under the ITDP schemes are insufficient especially when given in cash for business like cycle shop, grocery shop, readymade garments etc. The given loan hardly covers the basic capital requirements, as a result of which the benefeciaries are forced to take loan from more than one sources for eg: Sahukars, Banks etc. to substantiate the same. It has been observed that they also resort to taking loans from more than one project under ITDP scheme. As is clear from table No. 1 , 84 benefeciaries have taken loan from the co-operative for agricultural purposes like seeds, fertlizers etc.

2) **Availibility of loans**

Due to lengthy administrative procedures the

ITDP takes quit some time to make available the loan to its beneficiaries. In 41 (20.5%) cases (as shown in table No.4) it has taken more than 6 months. The tribals desperately in need of loan are then forced to approach other sources for immediate financial help especially the Sahukars.

Taking loan from the Sahukars creates the following problems:

1. The beneficiaries fall into the clutches of the Sahukars who exploit them in every possible way.

2. The Sahukars charge exhorbitant rates of interest (25 to 50% per month) as a result of which the interest over a period of time is much more than the principal amount borrowed.

3. In case some land and/or jewellery has been mortgaged in return for loan, they could be rendered landless and lose their jewellery (there by all theie assets) when unable to return the required amount to the Sahukars.

4. The demand for loans and the burden of repayment of old loans by the benefeciaries will also keep on increasing.

5. Infact the benefeciaries fall into dept trap they have to take loan to repay previous loans interest and so on.

Reasons for non-repayment of loans:

The tribals are very poor and live almost hand to mouth, leave alone their capacity to save. ' Ricardo' has rightly stated " Out of two leaves I may save one, out of the four I have three." Thus the capacity to save is more important for raising the economic level of the people. The propensity to consume is also very high among the tribals, therefore a little increase in income will be consumed . Hence the inability to repay the loan . Loan is not provided by the ITDP for consumption the higher number of benfeciaries seeking consumption loans from Sahukars shows that there is large demand for consumption loan. Loan given for business purposes eg. for grocery shop, iron smith, cycle shop, readymade garments, etc. are insufficient (only Rs. 5000/- given) keeping in mind the inflation rate . They are unable to start their business properly as a result their business may intially run into loss. This risk is not covered by the ITDP. The lack of Marketing Skill is another major drawback. Taking goods on credit and then not repaying the same is yet another problem . Insufficient demand for goods and services offered by the beneficiaries and defaulting payment for the goods taken are due to low income level in the area.

Generally, loan is given in kind to the beneficiaries by officials to avoid diversification of the loan for consumption/housing purpose etc. Here too there are certain drawbacks as a result of which income is not generated . Due to which the beneficiaries are unable to repay the required amount to state the few examples:

1. The loan given in kind may not be of the choice/requirement of the benefeciary.

2. The given equipment or livestock is of inferior quality.

3. The given equipment may not be functioning properly for eg. water pump, Gobar gas plant, etc. The method of operating the same are not demonstrated to the tribals.

4. Upkeep of stock and maintainance of machinery requires knowledge,access to repair and veterinary services and capital for such expenditure, all three are lacking under the ITDP scheme.

5. Many times the loan is unsuitable for the area. For poultry purposes only English hens are given as stock. These hens cannot be bred in climate of the area and die out.

SUGGESTIONS

In view of the experiences gathered during the field work and the problems cited above the following suggestions are being given to improve the ITDP:-

1. The existing expenditure oriented plans should be replaced with result oriented ones.

2. The planners should undertake socio-economic survey to precisely locate the felt needs of the tribals.

3. Proper co-ordination of the administrative organization, diffusion of repsonsibility and adequate control should be maintianed.

4. The project should be made more flexible, it should be more need based rather than target oriented .

5. The project officers and fieldworkers must establish friendly and truthful relations with the tribal people and should reach an agreement with them for the change required.

6. As the tribal economy is agro based and there is a lot of scope to improve their lot by concentrating on it and thereby improving their economic condition.

7. The existing irrigation wells and hand pumps should be repaired and new wells dug up, hand pump set up and water pumps should be made available to them free of cost. Ensuring 2-3 crops a year, hence enhancing their income. Tribals should also be given training for repair works.

8. Loan given in kind should be of beneficiaries choice and given to them with their prior approval.

9. Infrastructural development like all weather links to market centres, free electrification with a view to lift irrigation and provision of telecommunication facilities should be developed in these tribal areas.

10. In order to improve the socio-economic conditions of the tribals and uproot indebtedness and ensure repayment of loan from the ITDP beneficiaries loan should be given without interest and within a short time, with minimum paper work and on easy terms and conditions.

11. Loan facility with 100% subsidy should be provided , to the same beneficiary for 3-4 consecutive years, thereafter the loan must be provided with 50% subsidy . Thereby enabling them to increase income level permanently and ensuring 100% re-payment of the loan taken.

12. Follow up of the implemented projects is a must.

REFERENCES

1. Report on 'ITDP' Ideas and Experiences in Tribal Development Published by Government of India, Ministry of Home Affairs, New Delhi,1991.

2. Nadeem Hasnaian's "Tribal India Today", Harnan Publications, New Delhi, 1983, op.cit.

3. M.L.Jhinghan 'Economics of Development and Planning', Konark Publishers P.Ltd., Delhi,1988.

4. Dr. V.S. Rama, Tribal Economy (Problems & Prospects) Chugh Publications , Allahabad (India), 1988.

5. Ramaiah, P., Tribal Economy of India, Light & Life Publishers, 2428, Tilak Street , Paharganj, New Delhi-110055, 1981.

6. Saxena,R.P., Tribal Economy in Central India, Calcutta, K.L. Mukhopadhayaya, 1964.

❑❑❑

२

CULTURAL PROCESSES OF POPULATION CONTROL IN TRIBAL SOCIETIES : A PRELIMINARY OBSERVATION

Dr. S.K. Mandal •

Population growth is a biological phenomenon began with the emergence of life on the earth. It increased in geometric proportion but also decreased with sudden extinction of species as a whole. Life is a continuous process, never stopped its eternal jounmey to an end. Before the emergence of cultural man the animal lifeform was a part and extension of nature and therfore population growth, decay and balance were naural processes. The earliest man did not make much harm to the nature so long they were hunters and gatherers. Even then for practical purposes they had to control their population upto a certain limit. Because natural resource and games of a particular territory can provide food to a limited consumer. The women in nomadic hunting societies were forced to space their children approximately four years apart because of the difficulty of carrying two dependent children on daily foraging expeditions and on the frequent move to new camps. Birth spacing by means of abottion and selective infenticide seems to have been the primary mechanism of fertility regulation (Sussman 1972). The discovery of agriculture gave a sustained food security to the primitive farmer who did not bother much about population control.The food security has been the reason of unrestricted population explosion. 'The explosive growth of human population is the most significant terrestrial event of the past million millenia ..... No geological event in a billion years-not the emergence of mighty mountain ranges, nor the occurence of periodic glacial ages - has posed a threat to terrestrial life comparable to that of human over population' (Ehrlich and Ehrlich 1972)

India is the second most populous country in the world after mainland China and accounts for nearly 15 per cent of the world population. By 2001 A.D. the population is likely to cross one billion mark depending upon the success or otherwise of its family planning programme. The unrestricted population growth tends to impose a strong constraint on the availabel resources, standard of living, happiness and even survival of mankind through the spiralling consumption of the fixed quantity of resources. Different factors influence the growth of India's population which are imbedded in its bio-social condition and cultural tradition. These are early age at marriage, widowhood, widow-marriage, duration of fertile union, migration, urbanization, fertility, mortality, sterility etc. India's fetility is higher as compared to the developed countries, but relatively lower than that of other developing countries. It is higher than developed countries because of universality of marriage, lower age at marriage, limited use of contraceptives, low level of literacy, poor living of masses and the traditional way of

• Anthropological survery of India sagar Field station, Gour Nagar, Sagar 470 003, Madhya Pradesh.

life among 80 per cent of the population residing in the rural areas. It is lower than that of the developing countries because of high incidence of widowhood and negligible number of widow remarriages, avoidance of coitus for a long period of time after a child birth and during religious periods, and longer duration of lactation amenorrhea. Because of early marraige a woman tends to have her first child at an early age and continues to be very fertile during the first half of her reproductive period. A rural woman has her first child before she reaches the age of 20 and has additional three to four children before she is 35 years of age. In India the average number of children born to a couple who remains married throught out the reproductive period is between 6 to 7 (Agarwala 1973).

During 1911-21, the population of the country was stable at high mortality and fertility levels, the birth rate of 48 per thousand and death rate of 47 per thousand. The period from 1921 to 1951 (the first census after independence) was one of slow but steady growth mainly because of gradual reducation in mortality. Thereafter followed the period of rapid growth. Social and economic developments, including those relating to public health and medical care, under five Year Plans Led to a rapid mortality decline. During the last three decades mortality declined by nearly 60 per cent from 27.4 in 1951 to 11.7 per thousand in 1985 while expectancy of life at birth has increased from 32 years to the current level of around 55 years. In absence of a corresponding decline in fertility this has implied a more than doubling of population from 251 million in 1921 to 548 million in 1971 and near 900 million in 1991, an increase of 120 per cent. India's age structure in the last two decades and at present implies that bigger and bigger numbers of males and females will continue to attain the reproductive age in coming two decades (Bhattacharjee and Shastri 1976).

This welcome decline in mortality is the result of the elimination of famines and epidemics. During the last three decades, the country has had the usual number of droughts but no death from famine. At the same time plague and small pox have been eradicated and malaria deaths have been brought down. Health service coverage has improved the survival chance of the new born infants and expectant mothers. The infant mortality rate has declined from 140 per thousand life births in 1975 to 95 in 1985. The health policy lays particular emphasis on maternal and child health care precisely in the light of need of and scope for reducation in infant mortality. The decline in mortality has resulted in accelerated population growth. Since independence there has been a doubling of the country's population. The absolute addition to the population in the single decade of 1971-81 is 137 million (Bose 1988).

Looking to the unabated population growth several stern measures have been taken by the government since 1970s. Forceful sterilization, introduction of oral contraceptives, condoms and IUDs etc. but of little effect. In this venture women became the victims of male chauvinism. Oral contraceptives of thousand hues, IUDs have fatal side-effects of hormonal disbalance, uterine tumers/cancers and so on are now the household terrors. The department of family welfare does not have any control over the millions of couples who are supposed to practise these methods. Oral pills will be thrown away because our village women are not used to the pill culture. Conventional contraceptives (condoms) will be dumped in the primary Health Centres and Sub-Centres or at the most distributed to some health functionaries and depot holders. It does not mean that our rural masses are using these methods. IUDs may be inserted to fulfil targets but taken out if there are

undesirable side effects. The relevant figure should therefore refer to IUDs retained and not inserted. In the absence of detailed figures for the number of women who are regularly taking pills, the number of men who are regularly using the condoms and the number of women who have retained the IUDs, it is not possible to assess the impact of the programmes on the fertility level of the ultimate impact on the birth rate which the planning commission is looking for. Kingley Devis, a leading sociologist-demographer in USA wrote (1967) that emphasis on contraceptive technology underestimated the need for painful social changes, changes in the structure of the family, the position of women and sexual mores. Instead it allows family planning to be regarded as a branch of medicine; over population becomes a disease, to be treated by a pill or a coil.

Population control has been followed by virtually all primitive cultures to some degree. Primitive hunting cultures have followed this course almost exclusively and achieved remarkable stable populations, cultivators have often established equillibrium system as well balanced as those of the hunters, but have far more often slipped into subsistence intensification and predatory expansion against their neighbours as their populations have graduelly increased (Bodley 1976).

There has been overwhelming evidence to suggest that mortality was not a significant limiting factor for hunters. Deaths due to disease were apparently far lower before the establishment of permanent villages than at any time thereafter. Primitive hunting peoples led physically very active lives, and they apperently avoided most infectious epidemic deisease by maintaining their population dispersed so that diseases could not become established and spread. Hunters may also have developed high levels of natural immunity. Deaths due to warfare were probably very infrequent during the many thousands of years that man lived as a hunter, and homicide and suicide are both decidedly uncommon among undisturbed hunting peoples.

The Havasupai Indians of Arizona have been historically to have maintained a relative population equilibrium for at least 200 years. Since the first census of this small tribe of farmers and hunters in their grand canyon home in 1776 upto the present , their population has flucturated between a low of 166 (Due to measles epidemic) to a high of 300. The present rise to 350 has only occured as outside intervention has incressed over the past 40 years. Such stability, in spite of abundant food resources, led anthropologist Anita L. Alvarado (1970) to investigate possible explanations, and it was determined that cultural factors limiting fertility have been largely responsible. Among these cultural factors are an imbalanced sex ratio with a preponderance of males, probably due to selective female infanticide, and a significant delay in first marriages. Women traditionally did not marry until age of 25-30, and men not until 35-40. The combined effect of these customs is to reduce fertility by not only reducing the number of years when a given woman would be a pregnancy risk, but also by structuring it so that men would be married during their least fertile adult years. The Havasupai also tolarated a rather high proportion of unmarried, widowed, and divorced individuals, who would otherwise have been marriagable. Further more, they made use of herbal contraceptives and abortion, and nursed their babies for approximately two years therby undoubtedly the resumption of ovulation. Extensive use of steam bath by the males, followed by a dip in very cold water, may well have been an important spermicide. It is known that the testes produce viable sperm only within a very narrow temperature range, any that extremes may produce temporary sterility.

Mortality rates do not appear to have been significantly high abnormally. Warfare was virtually unknown, and the people appear to have been exceptionally healthy.

The medical administrators, doctors and the personnels involved in and devoted to population control may take the lead from the Havasupai Indians and devote their research towards natural spermicide and explore the possibility of presoribing the methods used by the Havasupai Indians that would cause Bpermicide and reduce everyday optional and temporary sperm count.

REFERENCES:-

Agarwala, S.N. 1973. India's population Problems. New Delhi : Tata Mc Graw Hill.

Alvarado, Anita L. 1970. Determinants of Population Stability in the Havasupai Indians. Am. J. Pjy.Anth. 33(1).

Bhattacharjee, P.J. and G.N. Shastri. 1976. Population in India: A Study of Inter- State Variations. Delhi : Vikas Publishing House.

Bodley, J.H. 1976. Anthropology and Contemporary Human Problems. California : Benjamin /Cummings.

Bose, A. 1988. From Population to People. Vol. I. Delhi : B.R. Publishing Corporation.

Devis, Kingsley. 1967. Population Policy : Will Current Programs Succeed? Science CLVIII.

Ehrlich, Paul and Anne Ehrlich. 1972. Population, Resources, Environment San Francisco : W.H. Freeman and Co.

Sussman, R.W. 1972. Child Transport, Family Size, and Increase in Human Population During Neolothic. Current Anthropology 73 (2).

❑❑❑

HEALTH AND DEVELOPMENTAL FACILITIES IN HEERABAMBAI AND BORATYAKHEDA VILLAGES IN DHARNI AND CHIKHALDHARA TAHSILS: A CASE STUDY

Dr. Robin D. Tribhuwan ●

INTRODUCTION

Much can be talked & written about the beautiful valleys, mountains , rivers,forests,hills , brooks & wildlife of the Melghat region from the view point of poets, admirers of natural beauty and environmentalists on one hand, while on the other hand volumes can be written based on emperical findings on human right , health , nutritional & developmental issues of the tribals who have been a part & parcel of this beautiful & natural setting.

It was not until 1993 when the hidden secrets of tribal health & nutritional problems of Melghat were highlighted in newspapers & Doordarshan news bulletin . Newpapers reported nearly 700 deaths of tribal children both in

Dharni and Chikhaldhara tahsils of the Melghat region . The causes of deaths of these children as reported in newspapers were malnutrition among woman & children , lack of adequate health & nutritional facilities , lack of adequate transportation & communication facilities, poverty & so on.

This tragic event not only invoked inspirations of social workers, activists , politicians but also research scholars so as to explore the exact causes of deaths.The question at stake was whether these events occurred only during 1993-94 or were a part of ongoing natural calamity since times immemorial ?

Several steps were taken by the government to control the problem of malnutrition among tribal children & women and children's diseases such as respiratory infections, diarrhoea, pneumonia, bronche pneumonia, hypothermia, premature deaths. Irrespective of the remedial and corrective steps taken, these problems still exist among the tribals of Melghat.

In order to explore the factors responsible for this tragic events an evaluation study of the health & nutritional beliefs, practices and facilities among the tribals of Dharni & Chikaldara was taken by Tribal Research Institute, Pune. This paper presents three case studies of Sema Doha primary health centre, Heera Bambai village of Dharni tahsil and Boratya Kheda of Chilkhaldara tahsil highlighting the health & developmental situation of the above said villages.

These case studies reveal part of findings reported in the above said research study. In highlighting the health, nutritional & developmental situation of the two villages & a PHC the study aims to throw light on the scope for developmental & helath care work that needs to taken up by both non-governmental &

● Assistant Museum Curator, Tribal Research & Training Institute, Pune .

governmental organizations in the remote villages of Melghat regions.

Communication and Transportation facilities in Dharni & Chikhaldara

One of the important criteria of judging the development of a village or town or a tahsil for that matter is the prevalence or availibility of communication & transportation facilities in it. Greater the speed of development , greater the frequency of communication & transportation services & facilities. Dharni & Chilkhadara are basically tribal tahsils, situated in thick forest terrain. Secondly there is no industrial development in this area hence less transportation & communicational facilities. Chikhladara being hill-station is the only attraction to tourists in summer season. Mostly the settlement patterns of tribal villages are such that many of them are in interior & remote places which do not have proper approach roads neither higher frequency of S.T. bus services & even private vehicles.

Lack of transportation & communication facilities have certainly been one of the important cause for child death tragedy . Since there is no proper communication system & transportation facility it is very difficult for the tribals to reach PHC's & Sub centres . During rainy season it is impossible for the tribals to take their children for treatment as there is no means of transportation.

Heerabambai, a village which is 50 kms away from Dharni is situated in remote area. If a tribal has to take a patient to nearest PHC which is 13 kms away from Heerabambai, during rainy seaso he has to cross a river nearly five times with the patient to reach PHC. Very often serious cases are refered to Rural Hospital at Dharni which becomes a complex problem for the patient's family to transport him there.

It is very hard to reach the interior villages given the transportation & communication situation boh in Chikhaldara & Dharni. To make this point very clear three case studies of Semadoh PHC, Boratyakheda & Heerabambai villages are presented here with.

CASE STUDY 1
SEAMDOHA PRIMARY HEALTH CARE CENTRE

Semadoha village is situated right in the heart of Melghat, within the vicinity of the Tiger project in thick forests along the main road which takes buses to Dharni & Paratwada. Semadoha PHC covers nearly 18 villages which are distributed within a geographical distance range 0-59 kms. Given below is a table which throws light on the villages, their distance from PHC & the distance the health staff has to coverby walking to the concerned village from the bus stop.

Primary Health Centre : Semadoha

S.No	Village	Dist. from PHC	Dist. to be covered by walk	Remarks
1.	Semadoha	0 Kms	-	-
2.	Makhala	-	12 Kms	12 kms walk
3.	Bhavai	9 Kms	2 Kms	12 kms "
4.	Kolkhas	15 Kms	2 Kms	2 kms "
5.	Pili	7Kms	1 Kms	one has to cross river
6.	Chikhili	25 Kms	3 Kms	3 kms walk
7.	Kesharpur	27 Kms	5 Kms	5 kms "
8.	Bhiroa	7 Kms		
9.	Keli	33 Kms	11 Kms	11 kms "
10.	Tarubandha	37 Kms	12 Kms	12 kms "
11.	Patkahu	27 Kms	5 Kms	5 kms "
12.	Raksha	29 Kms	7 Kms	7 kms "
13.	Kund	49 Kms	24 Kms	24 kms "

14. Koha	54 Kms	29 Kms	29 kms walk across river
15. Belkund	59 Kms	34 Kms	34 kms walk
16. Raipur	14 Kms	0 Kms	--
17. Boratyakheda	23 Kms	7 Kms	7 kms walk from Raipur
18. Retyakheda	40 Kms	14 Kms	14 kms walk & 5 times rivers & brookes to be crossed.

Table 4 clearly shows the distance the PHC staff has to coverto reach the villages with medical supplies & the other aids with vehicle and by walk . Table 4 shows that some villages such as Kund, Koha, Belkund, Retya kheda & keli one has to walk from 11-34 kms (see table for details) which is certainly a difficult task for health staff. At times they have to cross rivers to get to the villages. In rainy season situations become worse. Secondly every PHC has only one Jeep which is out of order most of the times in a year. Thirdly the budget provided for diesel & maintainence of the jeep is not sufficient. Fourthly it was observed that PHC jeeps are utilized more for transportation of family planning cases than health educational tours & visits.Thus,it would be nice if adequate amount of budget is sanctioned for fuel & maintainence of jeep. It would be advisable to supply two or three jeeps per PHC in remote areas inorder to reach the tribals more frequently.

Health workers especially ANM's & Health assistants expressed that it is very difficut for them to walk long distances with vaccines alone. Even otherwise also walking alone in thick forests is not so good for a women. There is fear of both wild animals and mischievous human beings.Most ANM's prefer to go with their husbands to remote villages as a selfguard measure for self security. This is however impossible always.It was also observed that the health workers & even other medical staff do not like to be in interior areas such as tribal villages of Dharni & Chikhaldhara . They are fearfully posted there & hence this tendency has an impact on their services . They have to live a disturbed life with husband working in one place & the women (ANM's) in another place, while children are either one of them or with relatives.

CASE STUDY NO.2

BORATYAKHEDA VILLAGES

Boratyakheda is a small village situated towards the north of Semadoha, about 23 kms in distance (see Map 4). To reach this village one has to take bus going to Haturu, get down at Raipur which is 16 kms away from semadoha and then walk 7 kms through the woods. Bus to Raipur goes only once a day & comes back only the next day. It is no doubt a difficult village to reach . This case study highlights the various facilities that are available in Boratyakheda.

1) Population of the village: As per 1991 census the total population of Boratyakheda is 468.

2) Health Facilities: Semadoha PHC is 23 kms away from Boratyakheda. Boratyakheda itself is a sub-centre. At Raipur there is a primary health unit. If one has to buy medicines from drug stores he has to go to Paratwada which 74 kms away, Chikhaldara 73 kms, Dharni 74 kms and semadoha which 24 kms away from Boratyakheda . If help has to be sought from private medcial practitioners tribals have to go to paratwada & Dharni which are again approximately 74 kms away from Boratyakheda.

There is an ANM & an Anganwadi worker in Boratyakheda .They have to get health care & nutritional supplies from Semadoha &

Chikhaldhara respectively.With regards to drinking water facility there is a well & a hand pump in the village. Well water is not used for drinking. Weekly market is situated in a place called Harisal which is 18-20kms away from Boratyakheda if short cut road is used . Weekly market serves as a place for getting vegetables & ration. Some of the tribals also go to Semadoha to fetch vegetables. There is a ration shop in the village where wheat , Rice , Sugar is available occassionally.

X'ray and, surgery facilites are available at Dharni which is 74 kms away from Boratyakheda. X ray machine in Dharni does not give quality results . Secondly most of the times cases which require advance technological medical diagnosis are referred to Amravati which is beyond the imgaination of the tribals hence they prefer to go back to their villages & face the consequences than going to Amravati. Lack of adequate transportation services & communication system has certainly been responsible for giving rise to health hazards in these regions of Melghat.

iii) **Educational facilites**

About 7 kms away from Boratyakheda is a place called Raipur, which has an Ashram School. There is no highschool in Boratyakheda, children have to walk 7 kms Raipur where they can get educated upto VIIth standard school above VIIth standard are at Semadoha which is 23 kms away from Boratyakheda . It was observed that not a single student from Boratyakheda goes as a day scholar to Raipur & Semadoha to attend school. However a few children are there in Raipur Ashram school.

There is a primary school in Boratyakheda , the enrollment of student in this school is as given below.

Table No. 4

Table Showing enrollment status in Boratyakheda primary school

Sr.No.	Class	Males	Females	Total
1.	Standard I	08	08	16
2.	Standard II	06	08	14
3.	Standard III	13	12	25
4.	Standard IV	09	01	10
	Total	36	29	65

There are only two teachers who handle all four classes & all the subjects .To check on the school attendance the teachers were asked to give the figures of attendance of tribal children as on 7th Dec. 1994. They furnished us the following information.

Table No. 4

Table Showing attendance of primary school children as on 7-12-94

Sr.No.	Class	Male attendance	Female attendance	Total
1.	Standard I	03	07	10
2.	Standard II	04	06	10
3.	Standard III	05	09	14
4.	Standard IV	08	00	08
	Total	20	22	42

Both the teachers received training under the Anand dai Shikshan scheme, but have not started implementing what has been learnt in the training

to attract korku children to school. Well, thats the situation of educational facilities in Boratyakheda village.

iv) **Transportation Facilities**

There is no direct bus to Boratyakheda one has to get down at Raipur & then walk 7 kms to reach the village. Except for PHC & ICDS Jeeps very rarely private vehicles go to Boratyakheda as the road is very bad . In rainy season it is impossible even for jeeps to reach Boratyakheda.

v) **Telephone, Telegraph & Post office services**

Telephone,telegraph services are available only at Dharni and Paratwada i.e 74 kms away. There is a post box at Raipur seven kms away from Boratyakheda.

vi) **Electricity**

There is no electricity in Boratyakheda . Hence the question of flour mill, electric hand pumps, street lights, etc does not arise at all. The tribals of this village have grinding stones which serve as their flour mill.

vii) **Diet of tribals of Boratyakheda**

Their staple diet is Jowar, rice, Bajra & wheat. Toordal, grams, Masoordal, gadmal are the main pulses consumed by them. Green vegetables such as gram leaves , Ambadi leaves , Amarathus leaves are the only green vegetables seasonally consumed . They also collect corms, mushrooms & few wild edible fruits for consumption. Chatni (chilly paste) serves as side dish in absence of vegetables & non-vegetarian food. Chilly is quite frequently consumed . Over & above the dietary intake of villagers of Boratyakheda is very poor. They ocassionally fish & hunt.

viii) **Ways of earning**

Both men & women work as cultivators, agriculture labourers, forest daily wage labourers & labourers of PWD. These employment schemes are temporary and seasonal. On our way back to Semadoha, we met some forest labourers cooking their meal. They were making rotis (Bread of Jowar) to eat it with chatni sitting around borne fire for their meal to get ready . We enquired whether or not they had enough clothings to cover themselves and the answer was . This borne fire is only our clothing, bed sheet & blanket. These tribals were from far off villages who would camp in the forest at night & work in the morning. After the work of two-three weeks was over they would return to their villages.

ix) **Gram sevak**

The Gram Sevak or village level worker was a resident of Raipur 7 kms away from Boratyakheda.

x) **Visits of Development Workers**

It was observed that the health workers, PHC staff gram sevak etc would occassionally visit Boratyakheda . The register of Anganwadi worker & interviews with local people of Boratyakheda revealed this information.These irregular visits could be because of lack of transportation facilities, personal & official problems faced by the health staff. Lack of incentives to them, could also be yet another reason.

CASE STUDY NO.3

HEERABAMBAI VILLAGE

Heerabambai is a small village located towards the west of Dharni. It consists of 154 houses inhabited by the korkus, Rathiyas and Lohars . Its total population as per 1991 census is 772. This was one of the villages in which maximum number of child deaths were reported . It is very difficult village to reach, one has to cross rivers & small brookes several times before reaching the village. During the rainy season it gets cut off from the main stream of population in towns and tahsils.

i) **Health facilites**

Nearest primary health centre is Susarda which is 12 kms away from Heerabambai. The Rural Hospital which is in Dharni is 50 kms away.If one has to buy medicines, he or she has to go to Dharni Drug store which is again 50 kms away.

There is an AMO, ANM, MPW, CHV and an Anganwadi worker at Heerabambai. The Assistant medical officer has been posted after the problem of child death was highlighted in news papers. As far as drinking water facilities are concerned there are 5 handpumps in the village out of which one is out of order, 3 are installed in October 1994. There is one well with walls which is not used.

It was however observed that the tribals of Heerabambai do not drink water in which bleaching water is put. They say it smells and does not taste good. Some people prefer to drink river water because of this reason . It is therefore necessary that people of Heerabambai be educated on the significance of safe and clean water used for drinking & cooking food.

Besides the PHC medical facilities there are two traditional midwives (suines) trained & untrained . There is one Bhoomka baba (priest) namely Shikari zharekar & 4 parihars (shamans) who take care of magico-religious therapies of patients who consult them .People in Heerabambai have faith in these traditional medical practitioners & consult them more often then the paramedical staff. With regards to private medical practitioners one has to walk down or go in a bullock-cart for nearly 12 kms to Susarda.

ii) **Educational Facilities**

There is a Zilla Parishad primary school from I-IV standards. It is managed by two teachers only. Recently the Ananddai Shikshan scheme has been introduced in this village to attract children to education in an informal way. This scheme however needs to be evaluated from the view point of its impact on the tribal children & their parents & their participation in this scheme. It is however very difficult for two teachers to manage the educational affairs of I-IV classes, maintaining school records , correcting papers, conducting examinations, maintaining the school's cleanliness etc and at the same time devote themselves for Ananddai Shikshan Programme. It is suggested that more school teachers be recruited to shoulder the responsibilities of formal & non-formal educational schemes . If one has to take admission in High school he or she has to walk 12 kms to Susarda everyday.

There is an Ashram school also in susarda . There is a highschool at Ranegaon also which is 6 kms away from the village Heerabambai. The MPHW told us that 4 males attend this high school. College ofcourse is at Dharni which is 50 kms away from Heerabambai.

iii) **Transportation Facilities**

State Transport buses were started at Heerabambai in October 1993. Earlier there were no buses going to Heerabambai it was only when the problem of child death was highlighted in the news paper these services started. With regards to frequency of bus service it was noted that only once a day there is a bus to Heerabambai which comes in the evening at 7 P.M. halts at night and leaves in the morning. The approach road to Heerabambai was in bad shape earlier. It has been recently repaired , but still it is not upto the mark. Other than the S.T. bus service there is no other private transportation facility to go to Heerabambai.

iv) **Nutritional facilities**

Children within the age range of 0-6 are taken care by the Anganwadi. The total enrollment is 204, with 53 children of the ages 0-1, 74 of the ages 1-3, 50 of 3-5 and 27 of ages 5-6. The Anganwadi children are given khichadi 88 gms, 250 ml of powder milk, 80 gms of therapeutic food to malnourished children. These facilities have however been regular since 1993. It was noticed that the food stuff received by Anganwadi children is shared by their brothers & sisters who do not attend anganwadi. As per the records of the Anganwadi worker it was observed that out of 204 children 6 of them fall under the III degree malnutrition category while 1 falls under IVth grade. During rainy season nutritional supplements are stocked in advance as there roads get cut off. There is one ration shop in Heerabambai.

v) **Child Deaths in Heerabambai**

As per the records of the Anganwadi worker 14 child deaths took place in July & August 1993, 10 Korku children, 3. Rathi children & one Lohar child. During the period April 1993 to March 1994 18 deaths of children within the range 0-5 took place. From April 1994 to November 1994, 8 deaths were recorded . Well this is an indication of the health care & nutritional supplement situation which the tribal children have been deprived of illiteracy , poverty stricken background, ignorance & superstitious belief's & practices . It also throws light on the efforts which needs to be put in by health care providers & Nutrition supplement agencies of government of Maharashtra.

vi) **Pregnant women**

Nov-Dec 1994 ANC records of the Anganwadi worker showed that there 15 pregnant women in the village. Knowing that their children die of natural calamity they tend to go for more children & do not take risk of have only one or two children. The health worker reported that this year he was able to prepare only 3-4 cases for family planning operation. This is an indication of the negative response to not only family planning programme, but also to contraceptives such as Copper T, Nirodh, Oral pills. The 3-4 cases agreed after having 4-5 children. Secondly , there is no recreational facilities for men and women & this gives more scope for procreation which is one of the recreation for the tribals. Especially because they get drunk everyday it is likely they have sexual intercourse & therefore high pregnancy rate.

vii) **Problems during Rainy season**

Interviews with both paramedical staff & the residents of Heerabambai revealed following facts about the situation of Heerabambai during rainy season.

a) Heerabambai gets cut off from the main road as water over flows over roads & small bridges.

b) People cannot go to susarda PHC nor Dharni Rural Hospital.

c) Drinking water gets polluted.

d) Serious cases of illness cannot be taken to PHCs and RH's.

e) Health & ICDS staff are unable to visit the village during the season.

f) Medical supplies & nutritional supplements have to be stocked in advance for 3-4 months. In case supplies are not available this leads to health hazards in Heerabambai.

g) Bus transportation service also stops at times.

viii) **Communication facilities**

There are no telephone facilities in Heerabambai nearest place for these facilities is Dharni which is 50 kms away .Post office is there at susarda which is 12 kms away from Heerabambai.Telegraphic services are at Dharni.Over & above situation of communication facilities in Heerabambai & allied are very poor and needs to be given urgent attention to.

ix) **Economic Organization**

The inhabitants of Heerabambai are small scale cultivators, daily wage & agricultural cultivators, forest workers , milk and firewood sellers, food gatherers and hunters. Poverty is characteristic feature of their economic organization. This in turn effects their nutritional intake, health care, educational & other expenditure patterns. There are no industries or cottage industries which can give them employment.

Concluding Remarks

The case studies are examples of villages which were visited by our research team by jeep in winter season. There are villages in the remote areas which are difficult to reach .One needs to walk 20-30 kms . Moreover in rainy season even reaching Heerabambai & Boratyakheda becomes a problem. These villages get cut off.Most developmental and welfare agencies usually prefer to work in villages which are accessible & convienient to reach.

There is an urgent need to take up health, nutrition & development related projects in such areas & help the tribals to help themselves. Besides carrying out developmental work in such areas, both social science & medical research studies must be encouraged to identify the health, nutritional & developmental problems, to trace the natural and human resources which have developmental potential, & study those socio-cultural & ecological barriers that hinder community development programmes.

RESPONSE TO THE FAMILY WELFARE PROGRAMMES : OBSERVATIONS IN A TRIBAL COMMUNITY.

Gaikwad John S. •

Prologue & Introduction -

National Family Welfare Programme is not only an extension of Modern Health service , but presents an important innovation, especially in tribal communities inhabiting remote, interior, hilly and forest regions.

These observations have been recorded during the course of an ethnographic field research, conducted among the Paawraas (a tribal community) in District Dhule.

Theoritical Frame -

Paul (1955), Foster (1962) and others have documented the variety of factors that may impede or altogether prevent the successful introduction of modern health programmes. For example - an innovation as simple as that of bioling of drinking water.

Significance and objective -

Systematic studies of response to innovative modern health programmes,have significant contribution to knowledge and applications.

The basic objective of this study is to get information about the response to the National Family Welfare Programme.

Area of study and sample -

The Paawraa tribal community was selected for the present study. Akrani tahsil, predominantly inhabited by the Paawraa tribal community was selected for the present study. Village predominantly inhabited by the Paawraa tribal community were selected for the actual field work. Accordingly - Raajbardi, Khardi, Kaamod (Bk), Kuklat, Shindwaani - were selected by cluster sampling method, starting with the selection of village Raajbardi.

Rapport was established through a chain of contacts. The tribal teachers/ the senior students were helpful as interpreters and bridged the communication gap effectively.

Techniques applied for Data Collection -

Observations (quasi -participant), and Interviews (Informal, open-ended and Indepth) - comprise the basis for data collection.

Analysis -

The mass of logically arranged data was subjected to intelligible and systematic organisation and indepth analysis. Actual data was verified before analysing any particular factor. Generalisations were made only on the basis of actual data available.

•Project Officer, Population Education Resource Centre,University of Poona, Pune - 411 007.

Observations & Discussion -

Extent of acceptance of temporary as well as terminal methods of family planning, is very low among the Paawraas. It is observed that the Paawraas are not bothered/ worried about the increasing family size.

"Even if there are many children, it is not of much concern" "The birth of the children would stop automatically"

Regarding the non-acceptance of the terminal methods it was stated that -

"We stay in the hilly region, we have to carry a heavy load on the head, in such a difficult terrain. Frequently, we are required to walk considerable long distance at a stretch. There is tremendous of work in the field/in the forest, as well as at home. We have to work hard for the whole Year". "If we undergo the family planning operation, then -

- We would become weak, we won't be able to tolerate hard work.
- We won't be able to carry out out day-to-day work efficiently and properly.
- We won't be able to walk.
- We may die soon.

It was stated that resisting a child birth is almost equated with impotence/absence of virility. It is treated as a stigma to viritity.

Some of the informants were of the opinion that -

"Only the tribals are operated upon, for terminal methods of family planning". It is believed that it is easier for the people on the plains to accept terminal methods of family planning. The terminal methods as well as temporary methods are looked upon by the Paawraas as something imposed from the outside world. "These are alien customs/ "It is not customary to us".

Apart from the above reason, it was stated that - the tribals are aware of certain herbs, which are powerful contraceptives. Some of the herbs were stated to have a permanent effect, if taken in continuity, for about a few months.

The famale individuals do not readily accept tubectomy. Apart from the general resasons attributed, there are certain specific reasons for non-acceptance of tubectomy. These are --

i) The idea of exposure of body is undesirable.

ii) Tubectomy is believed to render tremendous weakness which would result into temporary (1 to 3 years) or even permanent inefficiency for work which requires strength.

iii) If a woman undergoes tubectomy, then doubts are raised regarding her morality, as the protection rendered by the operation, is looked upon as a potential for freedom. With this cloud of doubt, the female individuals (who have undergone tubectomy) feel uneasy while dealing with the male individuals in the neighbourhood.

Similarly, vasectomy is not accepted readily/ easily by the eligible male indibiduals in the community. However, the extent of acceptance of vasectomy by male individuals is more than the extent of acceptance of tubectomy by female individuals. Apart from the general reasons attributed, there are certain specific reasons for non-acceptance of vasectomy. These are --

i) Undesirable experience - "Some men have suffered servere after-effects of vasectomy"

ii) Vasectomy is believed to render, tremendous weakness which would result into temporary (1to 3 years) or even permanent inefficiency for work which requires strength : It was stated that - "even after realising the importance of small family-size as well as getting convinced for accepting vasectomy, many people literally avoid vasectomy, because of the inherent fear that the operation would render weakness".

iii) If a male individual undergoes vasectomy, then doubts are raised regarding his morality, as

the protection rendered by the operation, is looked upon as a potential for freedom. With this cloud of doubt, the male individuals (who have undergone vasectomy), feel uneasy while dealing with the female individuals in the neighbourhood.

It was stated that the male indivduals from weaker economic background accept vasectomy easily for monetory gain. In order to motivate and encourage individuals for accepting terminal methods of family planning, individuals accepting the terminal methods are given some monetory benefits as per the prevalent rules.

It is observed that the Paawraas do not volunteer themselves for accepting vasectomy/ tubectomy. Individuals likely to volunteer themselves for accepting vasecetomy/tubectomy are usuallly discouraged. Cases where certain indivuduals who after accepting vasectomy/ tubectomy suffered a lot, are always remembered and cited. This generates a phobia (regarding the painful after effects of vasectomy/tubectomy) among the individuals likely to volunteer themselves for accepting vasectomy/tubectomy.

It is observed that the Paawraas do not volunteer themselves for accepting even the temporary methods. Similar ideology regarding morality, as observed in case of terminal methods, exist in case of temporary methods also.

Apart from the health workers and the P.H.C. Staff, the responsibility of achieving the target of acceptance of terminal/temporary methods, lies on the shoulders of the local teachers, and officials from the forest department.

Conclusion

Extent of acceptance of temporary as well as terminal methods of family planning, is very low, the terminal methods as well as temporary methods are looked upon as something imposed from the outside world.

However, the exent of acceptance of vasectomy by male individuals is more than the extent of acceptance of tubectomy by female individuals.

REFERENCES

Paul Benjamin D. (ed).
1955 Health, Culture and Community : Case Studies of Public Reaction to Health Programs. Newyork : Russell Sage Foundation.

Foster George M.
1962 Traditional Cultures, and the Impact of Technological Change.
Newyork :Harper and Row.

MICRO LEVEL PLANNING

FOR PRIMITIVE TRIBES

Dr. Binayak Das •
Shri Rabindra Nath Palo ••

DEMOGRAPHY

The tribals are an integrated part of the Indian Civilization. It is believed that they were the earliest among the present inhabitants of the country. They constitute abour 7.6 per cent of the total population as per 1981 census, and their concentration is considerably high in the middle region.

The state Orissa has the second largest tribal population with 59,15,067out of the total population of 2,63,70,271 as per 1981 census. It is observed that most of the primitive tribes are seen here. The denisty of scheduled tribe is high in the district like Koraput, Kalahandi, Phulbani, Mayurbhanj and Sundaragarh. In terms of percentage of tribal concentration Mayurbhanja, Koraput & sundaragarh accounts above 50 percent. Other Districts namely Phulbani, Kalahandi and keonjhar are above 30 percent. The remaining district of orissa have tribal population below 30 percent.

Tribal Development Strategy - A Historical review

The socio-economic structure is tribal communities is markedly different from other sections. They are the most weakest sections of the society. Development of the tribal people in India has been a major concern for all of us. Much thinking has gone in to evolving a suitable strategy & it has claimed quite a lot of financial and man power resources. The constitution of India envigages that (Art 46) "The state shall promote with special case the educational and economic interests of the weaker sections of the people and in particular of tribes, and shall protect them from social injustice and all sorts of exploitations".

The approach for development of tribes was first laid down by Pandit Nehru, the first Prime Ministers which was later ratified by Dhebar commission and Shilu As committee. Until fourth Five year plan no special approach was made in the formulation of schemes,for the needs of tribal community. A detailed and comprehensive approach for the tribal problems was taken up during the fifth five year plan period. The entire tribal problems were divided in to two parts viz. Concerning to the areas of tribal concentration and dispersed tribal population. In the areas of tribal concentration an approach of area development with the Focus on tribal communities was evolved for which sub-plans strategy were prepared by the state Governments which now covers about 70 percent of the total tribal population in the country. Time to time according to the need, of development policies, programmes of tribals and tribal areas have been suitably formed to bring the tribals into the main stream.

• Lecturer, Deptt. of Economics, K.S.U.B. College, Bhanjanagar (G.M.), ORISSA.

Early attemps at Micro-Planning

The Community Development Blocks, methods of Development approach was the first large scale micro-planning effort in our country. When this development strategy was being implemented in the tribal areas, it was found not suitable for them. Therefore smaller unit of about 25,000 population for C.D. Block was adopted. A tribal development Block was expected to represent the total development effort in the area following the concept adopted for C.D. Blocks. As the tribal areas were comparatively more backward than the C.D. Blocks it required special concentration for development.The Sub-plan areas in 18 states/union Territories have been introduce and 178 integrated tribal development projects (I.T.D.P.) were constituted. An (I.T.D.P.) Project comprises of some T.D. Blocks. In this structure a block has been taken as a micro-unit while the project envisaged as a Meso-unit for planning.

Concentration on Micro-planning in the State

During the 5th Five Year Plan, a decision was taken by the Gobernment of India, to give effect to the development of primitive tribal communities. For them specific programmes have been initiated to Cater to their allround development. On the basis of Governments recommendation twelve primitive tribes have been identified in the state, Orissa with the approval of the Government of India. They are (i) Juang,(ii) Bonda, (iii) Kutia Kondh, (iv) Dongria Kondh, (v) Paudi Bhuyan, (vi) Soura, (vii) Lanjia, (viii) Didayi, (ix) Birhor, (x) Mankidia, (xi) Kharia, (xii) Lodha.3

To ensure special attention for their upliftment as well as to bring about their allround development 15 Micro projects (primitive tribes) are functioning in Orissa, Covering 11 primitive tribal communities. The list shows the functioning of the 15 micro project in (Annexture -1) th State.

Aims and objectives of Micro-Projects

The main objective of setting up of Micro projects for the primitive tribal communities is to refine and improve their traditional socio-economic condition. The primitive tribes residing in the project areas get cent percent subsidy for individual/ family benefit oriented schemes. The projects also aims at developing the core economics sectors like. (a) Agriculture (b) Horticulture, (c) Soil Conservation, (d) Animal Husbandary which are closely associated with those tribal communities, Besides these facilities of drinking water, education sanitation and employments are also being provided in this project areas.

While Considering, the projects for Orissa, it was found that Horticulture would locally qualify as a major programme in many projects.

Since the inception of the Micor-projects till the end of March 1989Rs. 743.98 lakhs has been spent for implementation of different developmental programmes. By the end of 7th plan 5576 families have been covered under individual oriented schemes against the target of 7481 families under Micro-projects.

The working Group on Tribal Development during the 7th plan have interlia recommended the following important strategy for the development of primitive tribes.

i) Family-wise economic development plans & programmes.

ii) Special measures to be taken for improving education, health, nutrition, drinking water supply transport & communicotions.

iii) Serious attention has to be paid for spread of education among men, women & children.

iv) The order to check mortality rate, serious steps should be taken for improving nutrition & immunisation programmes.

v) The resource of primitive groups consisting mainly of horticultural and forest growth yielding roots and fruits, games & birds, crafts and trade should be restored back by specific programmes.

vi) There should be a complete ban on purchase and settlement of land & other property with outside.

vii) In all the programmes the lenders, groups, and functionaries of the traditional tribal institutions must be actively involved at implemntation, formulation field visit & review.

Thus, a historic approach aiming at all round development of the primitive groups living in 15 project areas was made in the plan which will continue in 8th plan. During 7th plan Rs. 379.71 lakhs was made available as special central assistance for the implementation of income generation schemes and infrastructural developments in the project areas.

Educational Development under Micro-project Area

For the development and spread of Education among the primitive tribes a special scheme was submitted to the Government of India, Ministry of Welfare for sanction of special central assistance of Rs. 90.00 lakhs. This proposal has been approved by the Govt. of India & have realised Rs. 90.00 Lakhs. Till date 9 educational complexes as per the following have been taken up.

Table No. 1

Sr.No.	Name of the Micro projects where Educational complexes will be taken up	Total amount (Rs. in Lakhs)
1.	Lanjia soura Development Agency Puttasingi	13
2.	Bonda Development Agency, Mudulipada	13
3.	Dongiria Kondha Development Agency, Kurli	13
4.	Soura Development Agency, Chandragiri	13
5.	Juang Development Agency, Gorasika	10
6.	Paudi Bhuyan Development Agency, Khuntagaon	10
7.	Kutia Kondha Development Agency, Belghar	6
8.	Kutia Kandha Development Agency, Lanjiagarh	6
9.	Lodha Development Agency, Morada	6
	Total	90 Lakhs

Source :- Annual Tribal sub-plan (1990-91) Govt. of Orissa.

OBSERVATIONS

The strategy adopted during the past decades has been successfully working in high-lighting the problems of the primitive tribal groups creating an effective inter-face between tribal development

agencies & the primitive tribes. They have been covered by a number of schemes, programmes meant for their socio-economic upliftment. To what extent the schemes have been beneficial to the tribes, is a subject matter of concern for tribal development administrators.

CONCLUDING REMARKS & SUGGESTIONS

It is high time now , to look into the deficiencies of the approach and adopt a more effective strategy. The first step towards this will be to make an indepth study of the needs of the primitive tribes and formulate multidimensional programmes which will bring about maximum impact on their economic conditions. The following aspects should therefore, receive intensified attention.

i) Crop production :-

Innovating the existing pattern of production, finding viable alternative for shifting cultivation development of ssmall irrigation projects. The micro project will be equipped with the service of a junior agricultural officer and village level agricultural worker for this purpose.

ii) Marketing :-

In order to discourage exploitation by the middlemen, traders and non-tribals the micro-projects should taken up immediate steps. The cooperative corporations be constituted to procure the M F P's and S. A. Ps at a remunerative price of the primitive tribes.

iii) Skill development :-

Adequate training on this respect should be imparted to up-grade the existing skill.

iv) Health Care :-

Proper health care is still out of reach for many primitive tribes. The projects will intensively see that health camps, voluntary organisation should be involve actively.

v) Mother & Child Care :-

Attempts shoild be made to extend Intergrated Child Development Schemes (I.C.D.S.) in all the tribal areas.

vi) Literacy :-

Mass literacy programmes should be undertaken in all the primitive tribal villages with a priority to female literacy.

vii) Communication :-

It has been observed that lack of better communication has adverse economic inpact on the primitive tribes. The projects should take necessary steps in this regard & will see all the village should be linked with project head-quarters.

viii) Drinking Water :-

Adequate drinking water supply will be provided to all the villages.

ix) Voluntary Organisations :-

Efforts will be made to select atleast are voluntary agency for every Micro-projects. They will act a linkage between the projects of the tribal people ensuing effective delivery mechanism.

x) Re-orientation training of staff :-

Last but not the least, aspect is that orientation training of the staff those who are associated with the micro project will also be provided training at THRTI, Bhubaneshwar) in order to make the plans a success.

THRTI - Tribal Harijan Research-cum-Training institute.

ANNEXURE-1
LIST OF MICRO-PROJECTS FOR PRIMITIVE TRIBES

Sr.No.	NAME OF THE MICRO PROJECT	AREA OF OPERATION INCLUDING THE DISTRICT TO WHICH BELONGS	TOTAL TRIBAL POPULATION	PRIMITIVE TRIBES
1.	Paudi Bhuyan Development Agency	27 villages of pallahara block of Dhenkanal District	3697	Paudi Bhuyan
2.	Bonda Development Agency	32 villages of Khairiput block of Koraput District	4431	Bonda
3.	Dongria Kondh Development Agency	57 villages of Bissam-Cuttack and Munigadha Block of koraput district.	4041	Dongria Kondh
4.	Saora Developmental Agency	26 villages of Mohana and R. Udayagiri Block of Ganjam district.	2917	Saora
5.	Thumba Developmental Agency	56 villages of Patrapur block of Ganjam District	2734	Lanjia Saora
6.	Lanjia Saora Development Agency	27 villages of Gumma and Naugarh Block of Ganjam District.	3043	Lanjia Saora
7.	Kutia Kondh Developmental Agency	65 villages of Kotagarh and Tumidibhandha block of Ganjam District.	3016	Kutia Kondh
8.	Juang Development Agency	20 villages of Banspal Block of Keonjhar Dist.	2834	Juang
9.	Paudi Bhuyan Development Agency	27 villages of lahunipara and Bonai Block of Sundargarh District	2708	Pauri Bhuyan
10.	Lanjia Saora Development Agency	8 villages of Sagada G.P. in Gunupur Sub-division of Koarput district.	2644	Lanjia Saora
11.	Didayi Development Agency	36 villages of Kudumulguma Block and 2 villages of Khairiput Block of Koraput District.	3654	Didayi
12.	Lodha Developmental Agency	4 villages of Morda Block & 4 villages of Suliapada block of Mayurbhanj District.	1598	Lodha
13.	Kutia Kandh Developmental Agency	17 villages of Lanjigarh Block of Kalahandi District	1719	Kutia Kondh
14.	Hill-Kharia & Mankidia Development Agency	6 villages of Karonjia Block and 15 vllages of Joshipur Block of Mayurbhanj District.	133	Kharia and Makirdia
15.	Dangiria Kondh Development Agency	48 villages of Kalyasigpur Block of Koraput District.	2026	Dongria Khond.
	Total	**412 villages**	**37183 (Tribal Population)**	

Sources : Tribal Sub - Plan (1992-97), Govt. of Orissa, H & T,J. Department.

REFERENCES

1. Vidyarathi, L.P. and Rai, B.K. 1985, "The Tribal culture of India".

2. Tribal Sub-Plan (1992-97) 1991 Govt. of Orissa.

3. 3rd Annual Tribal sub-plan, (1989) Govt. of Orissa.

P.T.C. TASTE SENSITIVITY AMONG THREE TRIBAL GROUPS OF GUJARAT

Dr. Shaunak S. Kulkarni ●

The present study was undertaken to assess the genetical variation for taste sensitivity of phenylthiocarbamide and biological distance between three tribal groups of Vavar village. The multitribal village "Vavar" is located in Dharampur tahsil of Balsad District of Gujarat. The place is a very remote and is geographically situated in the interiors of the district. The tribal groups selected for the study are namely Kolcha, Kokna and Varli. Kolchas are in majority here and it is said that Kolcha means Kolsa in Marathi and it is believed to be symbol of poverty and ignorance. Some people also believed that word koli was transformed into kolcha due to Gujarati influence. Varlis are less in number than the kolchas . They are believed to be the original inhabitants of that village. Kokana appeared to have migrated from Daman, just before four generations. All the tribal groups are strictly endogamous. The genetically determined taste sensitivity of P.T.C. helps to classify human beings into tasters and non-tasters (Fox 1932). The ability to taste P.T.C. is dominant (T) to nontasting (t) ability. Since there are marked differences in the proportions of dominant and recessive genes among the ethnic group, the trait is being utilized to identify human populations in terms of their allele frequencies.

MATERIAL AND METHODS

Total 256 individuals were tested for phenylthiocarbamide . Out of these 56 were Varli while Kokana and Kolcha were 100 each. The data was collected at random.

Filter chewing method was used to classify taster and non tasters. The filter paper was previously soaked in 0.13% of Phenylthiocarbamide solution and then dried on the tables. A strip of dried filter paper (1/2 inch)2 was given to the subject for chewing and then their results were recorded . The tasters and non tasters data were then arranged according to community and sex.

The homozygous recessive gene for nontasters are denoted as 't' and tasters as 'T' Hypothetically an expected total genotype frequency equals to one. So it can be represented as

$(T+t)^2 = 1.$

$T^2 + 2Tt + t^2 = 1.$

The simple chi-square test is also applied to know the difference and the value is tested for 5 percent level.

Table 1.

Sample distribution,percentage and gene fequencies of P.T.C. Taste Sensitivity

No.	Group	Sample	Taster	%	Gene. Freq.	Nontaster	%	Gene Freq.
1.	Kolcha	100	81	81.00	0.9	19	19.00	0.1
2.	Kokna	100	70	70.00	0.836	30	30.00	0.1634
3.	Varli	56	35	62.50	0.790	21	37.50	0.2095
	Total	256	186	72.65%	0.8523	70	27.34%	0.147

● Department of Anthropology, University Of Poona, Pune - 411 007

RESULTS

Table 1. shows the distribution of the sample, its percentage and gene frerquency of tasters and non tasters which is arranged community wise . Usually the rate of tasters is higher than the non tasters with few exceptions. In the percent sample the percentage of taster sample is higher (72.65%) than that of non taster. Higher rate of taster sample is recorded among the Kolchas i.e. 81%, which is followed by Kokna 70% and Varli 62.50% . The gene frequency of gene "T" is higher among the Kolcha (0.9), while lower among the Varlis it is (0.7). The gene frequency of gene `T' of all the 3 groups is 0.8523. While of gene `t'is 0.1477.

Table.2
Sex-wise distribution of the sample of P.T.C. Taste sensitivity

No.	Group	Tasters M	%	F	%	Total
1.	Kolcha	34	41.97	47	58.02	81
2.	Kokna	42	60.00	28	40.00	70
3.	Varli	27	77.14	8	22.85	35
	Total	103	55.38	83	44.62	186

Table 2. shows sex-wise distribution of the taster population, which is arranged community-wise. Only Taster sample has been selected for the study of sexual differences. Majority of the published rates show a higher taster rate in the females than among the males . Here the trend is same for Kolchas, 58.02% Kolcha females are taste sensitive to P.T.C. while only 41.97% males are taste sensitive . But only 40% Kokna females and 22.85% Varli females are tasters. Thus out of the total sample 55.38% males and 44.62% females are tasters. The rate of taster males is higher among the Varli, which is followed by Kokna and Kolcha. But there is no sex-wise trend for tasters and non tasters. (Das et al. 63). Also due to limited size of sample, it is not advisable to emphasize on the sex-wise gene frequency. As long as the sexual difference remain unestablished and are found insignificant, the taster/non taster rates in both the sexes can be pooled together in estimating the gene frequencies (Das 1966). The gene frequency of three groups are presented in table one.

Table 3.
Chi-square values of the comparison among the three groups

Community	Chi.Square	Value
Kolcha-Kokna	3.268	N.S.
Kolcha-Varli	6.452	S.
Kokna-Varli	0.918	N.S.

Table 3. shows chi square values, when three groups are compared with each other it indicates that Kolcha and Varli groups shows statistically significant distance. Further study with more sample and with other genetical parameters is suggested.

REFERENCES

Das,S.R. 1966. Application of Phenylthio- Carbamide taste character in the study of racial variation, Journal of Indian Anthro. Soc. 1:63-80.

Das,S.R., Mukherji D.P. and Bhattacharjee P.N. 1963. P.T.C.Taste threshold distribution in the Bado Gadaba, the Barenj, Paroja of Koraput district in Orissa.Acta Genet et Stat. Med., 13:369-377.

Fox A.L. 1932, The relationship between chemical constitution and taste.Proc.Nat.Acad.Sci. 18:115-120.

BELIEFS OBSERVED IN BETELVINE CULTIVATION BY FARMERS

R.S. Bhopal ●

P.K. Suranse ●●

INTRODUCTION

Betelvine leaves are popular for chewing. The betel leaf is aromatic, digestive, stimulant and carminative. It contains vitamin A,B and C and a medicinal value. It has also important place in worship of God. Betelvine seems to be known to Indians before 600 A.D. Its cultivation in India is mainly confined to the States of Orissa, Tamilnadu, Karnataka, Maharashtra, Andhra Pradesh and Madhya Pradesh. In Vidarbha region of Maharashtra its cultivation is moistly concentrated in the plains of Satpura platue. The cultivation of betelvine is a traditional occuption of farmers. beloning to 'Barai' community and is passed on from one generation to another. In spite of the fact that betelvine is grown since ages but its production seems to be low. Probably this is so because of some inherent beliefs in the minds of betelvine growers about its cultivation. Mathur (1965) observed that for securing good harvest the farmers consider magical and religions rites as necessary. Nikhade, et al. (1987) stated that the beliefs are strongly inculcated in the mind of farmers did not permit them to adpt new technology. So as to remove the beliefs from the minds of the farmers and increase its production it is worthwhile to identify the beliefs that are observed by betelvine growers. With this intention in mind the present investigation was carried out.

MATERIAL AND METHODS

The Akot area in Akola district was purposively selected for the study. The area is famous for betelvine cultivation. From amongst the betelvine growers in ten villages,199 betelvine growers were randomly selected. All these betelvine growers were personally interviewed and the data about the beliefs observed by them in betelvine cultivation were collected from them.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Profile of betelvine growers

The characteristics of betelvine growers, namely, age, education, farm size, socio-economic status and risk preference were studied.

Table 1
Distribution of betelvine growers according to their characteristics.

Sr. No.	Characteristic	No. (N=199)	Percentage
1.	Age (Years)		
	Young (upto 35 years)	74	37.18
	Middle (36 to 50 Years)	75	37.69
	Old (Above 50 years)	50	25.13
2.	Education		
	Illiterate	31	15.58

●Assistant Professor ●●Ex-Post Graduate Student Department of Extension Education, Punjabrao Krishi Vidyapeeth, Akola (MS).

Primary School	66	33.19
Middle School	48	24.12
High School and above	54	27.13
3. Farm Size (ha)		
Land-less	40	2.10
Small (upto 2.00 ha)	84	42.21
Medium (2.01 to 4.00 ha)	48	24.12
Big (above 4.00 ha)	27	13.57
4. Socio-economic status		
Lower	44	22.11
Middle	98	49.25
Upper	57	28.64
5. Risk preference		
Low	48	24.12
Medium	134	67.18
High	17	8.70

It is evident from the distribution of betelvine growers in Table 1 that higher proportion of them were middle aged (37.69%), attended primary school (33.19), those passed having small sized farms of upto 2.0 ha (42.21%), belonged to middle category of socioc-economic status (49.25%) and preferred medium level of risk in cultivation of betelvine (67.18%). this was followed by the percentages of betelvine growers who were younger in age, educated upto high school level, cultivating land holdings between 2.01 to 4.0ha, enjoying upper position in socio-economic ladder and sustaining less risk in their farm business. The betelvine growers, therefore, were less educated middle aged small farmers with moderate socio-economic standing to sustain moderate risk in the cultivation of betelvine.

2. Beliefs observed in betelvine cultivation

The people of 'Barai' community are extremely religious, reverent and credence in nature. They are strong followers of traditions. Their ways of living and thinking are very simple. While cultivating betelvine even today they adhere to the traditions and observe various beliefs. The beliefs that are observed by betelvine growers are presented in Table 2. It is worthwhile to note down from the percentages of betelvine growers in Table 2 that 98.99 per cent and 73.87 per cent of them considered betelvine holy/venerable and a devine power respectively. They consider betelvine as their Goddess.

Table 2 :
Distribution of betelvine growers according to the beliefs observed by them in cultivation of betelvine.

Sr No.	Beliefs	No.	Percent age
1.	Considered betelvine		
	i) Venerable/holy	197	98.99
	ii) Devine power	147	73.83
2.	Worship betelvines		
	i) Day of Nagpanchami	189	94.97
	ii) Nineth day of Navaratra	173	86.93
	iii) Day of Makarsankrant	197	98.99
3.	Non-performance of cultivation in the garden on Nagpanchami, nineth day of Navaratra and Markar-Sankrant.	187	93.91
4.	Keep Sanctity		
	i) Prohibit entry with shoes	178	89.45
	ii) Prohibit cloth washing in irrigation water stream	123	61.81
	iii) Prohibit entry to lower castes	77	38.69
	iv) Prohibit entry to ladies in mense	146	73.37
	v) Prohibit tatooing of ladies	93	46.73
	vi) Sprinkle cow's urine with Neem branch at the time of entry in garden	49	24.62
5.	Special worship		
	i) Day of Planting	67	33.67
	ii) Day of First plucking of leaves	49	24.62
	iii) Mealy bugs for escaping betelvines from their attack	10	5.03
6.	Preserve cultivation secrets	59	29.65

The majority of the betelvine groweers were found to be performing worship of betelvines on the day of Nagpachami (94.97%), nineth day of 'Navaratra'(86.93%), and day of 'Makarsankrant' (98.99%). When asked about the reasons, the betelvine growers told that they percive the betelvine as a 'Nagdevata',a 'deity' and a 'suhasini'. Not only they perform worship (Pooja) on these days but 93.91 percent of them did not carry any cultivation operation in the btelvine garden.

So as to maintain sacredness majority of the betelvine growers did not allow the entry of any person in the garden with shoes (89.45%), the ladies in mense (73.37%), and prohibited washing of clothes in the stream of irrigation water (61.81%). The tatooing of nose of ladies was forbidden by 46.73 per cent betelvine growers. The entry to lower caste persons in the garden was poohibited by 38.69 per cent, whereas 24.62 per cent betelvine growers sprayed cow's urine with Neem (Azardirecta indica) branch on the body of the person entering betevine garden. The betelvine growers felt that the observance of those things is necessary for maintaining the holiness of the Goddess.

A considerable proportion of the betelvine growers were found to be performing special worships on the day of planting (33.67%) and first day of plucking of leaves (first harvest) (24.62%). They carry out special worships on the day of planting with an understanding that it help overcome evil things and leads to profuse growth of vines. Betelvine is their Goddess and the betelvine growers felt that cutting of leaves is like hurting the Goddess. Hurting the Goddess may invite anger from her. The betelvine growers opined that for satisfying the Goddess they used to perform special worship on first harvesting of betel leaves. It is also surprising to note that some of the betelvine growers are still found to be undertaking a special worship of Mealy Bugs for control of their attack on betelvines. This surely indicates that these people even today are bounded by traditional beliefs in this scientific age.

The traditional betelvine cultivation secrets were found to be kept strictly confidential by 29.65 per cent of betelvine growers. They do not tell about some of the cultivation practices to others.. This is so because they consider betelvine as their mother. They do not sell betelvine bud sticks. They think that the selling of bud sticks is like selling of the mother. Further they view that if the cultivation practices are leaked out then other people will master the cultivation of betelvine which ultimately will put their own existance in danger.

IMPLICATIONS

Empirically it was established that the betelvine growers observe various beliefs in its cultivation. In order to increase the use of modern practices and boost up betelvine production it is necessary to wipe out the existing beliefs from the mind of betelvine growers and inculcate in them the scientific attitude. This change can only be brought by showing them the worth of improved practices. Demonstrations on cultivation of betelvine on scientific lines be arranged and shown to the betelvine growers. It is also necessary to remove these false notions from their mind by educating and guiding them regularly.

REFERENCES

Mathur, M.H. 1965. Modernizing Traditional Agriculture.

Kurukshetra 14 (1) :24.

Nikhade, D.M., M.S. Agale and S.G. Thote 1987. Impact of Agricultural Beliefs on Adoption of Improved Farm Practices. Maharashtra J. of Extn. Edn. Vl. 39.

❑❑❑

A STUDY OF THE DISTRIBUTION PATTERN OF INSTITUTIONAL AND NON-INSTITUTIONAL CREDIT AMONG TRIBAL AND NON-TRIBAL FARMERS IN THANE DISTRICT

H.K. Patil●
R.P. Singh●●
S.P. Dodake●●●

INTRODUCTION

Credit plays a pivotal role in development of agriculture. The management of credit resources and their efficient organization alongwith other farm resources is an important component of new technology. Farmers require credit for many purposes. The long-term and medium-term credits are used for creating capital assets, while short term credit is used to meet the working expenses or expenses on cash inputs. A crompehensive analysis of short, medium and long term credit is relevant in context of overall agricultural development. However, the technological breakthrough in a agriculture is said to be capital intensive,farmers require more and more funds to purchase new inputs, making the importance of short term credit services obviuos. The present study is, therefore, conducted to examine in detail agency-wise short term credit disbursement in tribal and non-tribal villages of Thane District of Maharashtra state.

METHODOLOGY

Thane district of Maharashtra State has been purposively selected for the study, since in Thane district tribal population is relatively higher especially in Konkan region of Maharashtra. From this district two tahsils were selected randomly. From each tahsil two villages and from each village fifty farmers were selected randomly. Thus total sample of 200 farmers were drawn for the purpose of this study. All farmers were divided into tribal and non-tribal. The sampled farmers were further classified into marginal, small, medium and large size groups on the basis of their land holdings. Farmers having land upto 1 ha. were classified as marginal, between 1 to 2 ha. as small, between 2 to 4 ha.as medium and above 4 ha. as large size farmers. The data collected for this study pertained to the agricultural year 1986-87 which were collected by survey method.

RESULTS

Supply of short term credit

Table 1 shows the shares of different sources of agricultural credit in the total borrowings of tribal and non-tribal farmers in the study areas.

It could be seen from table 1 that total credit availed to Rs. 1180 per farm for tribals and Rs. 2047 for non-tribal farms. Of the total, about 73 percent of tribal and 87 percent of non-tribal farmers borrowings were from different institutional agencies and the remaining was from the non-institutional agencies.This clearly indicates that

● Agril. Economist and ●●●Sr. Research Assistant at Regional Fruit Research Station, Vengurla-416516 (Sindhudurg),M.S.●●Principal Scientist, Division of Agril. Economics, I.A.R.I. New Delhi-12.

Table No. 1

Disbursement of Institutional and Non-institutional Short-term Credit on Sample Farms (Rs./Farms)

	Institutional			Non-Institutional					
Size Group	Co-operatives	Commercial banks	Total	Money lender	Trader	Relatives	Total	Total amount borrowed	Intensity of credit (Rs./ha)
TRIBAL									
Marginal	224.89	116.74	341.63	110.46	111.05	57.32	278.83	620.46	1193.19
	(36.25)	(18.81)	(55.06)	(17.80)	(17.90)	(9.24)	(44.94)	(100.00)	
Small	762.18	166.30	928.48	171.74	100.00	117.41	389.15	1317.63	808.36
	(57.84)	(12.62)	(70.46)	(13.03)	(7.59)	(8.92)	(29.54)	(100.00)	
Medium	786.25	313.75	1100.00	80.00	75.00	162.50	317.50	1417.50	483.79
	(55.47)	(22.13)	(77.76)	(5.64)	(5.29)	(12.42)	(22.40)	(100.00)	
Large	1468.21	582.14	2050.35	96.43	71.43	117.86	285.72	2336.07	498.10
	(62.85)	(24.93)	(87.78)	(4.13)	(3.05)	(5.04)	(12.22)	(100.00)	
All Farms	634.80	232.70	867.50	116.50	95.75	100.65	312.90	1180.40	641.52
	(53.78)	(19.71)	(73.49)	(9.87)	(8.11)	(8.53)	(26.51)	(100.00)	
NON-TRIBAL									
Marginal	419.60	237.00	650.60	82.00	80.00	70.00	232.00	888.60	1388.44
	(47.22)	(26.67)	(73.89)	(9.23)	(9.00)	(7.88)	(26.11)	(100.00)	
Small	794.56	934.78	1429.34	65.22	119.56	115.22	300.00	1729.34	944.99
	(45.95)	(36.71)	(82.66)	(3.77)	(6.91)	(6.66)	(17.34)	(100.00)	
Medium	1507.74	820.00	2327.74	74.19	91.93	111.29	277.71	2605.15	685.57
	(57.88)	(31.48)	(89.36)	(2.85)	(3.53)	(4.26)	(10.64)	(100.00)	
Large	1555.71	1183.81	2739.52	54.76	92.86	61.91	209.53	2949.05	575.99
	(52.75)	(40.14)	(92.89)	(1.86)	(3.15)	(2.10)	(7.11)	(100.00)	
All Farms	1081.75	708.05	1789.80	70.00	95.50	91.50	257.00	2046.80	723.25
	(52.65)	(34.59)	(87.44)	(3.42)	(4.66)	(4.48)	(12.56)	(100.00)	

both the amount borrowed and the extent of institutional agencies support were higher for resourceful non-tribal farmers as compared to tribal farmers. Both the fund borrowed and institutional agencies support increased with increase in size of farm on both types of farms. This implies that larger size farmers manage to get relatively higher amount of credit from institutional agencies, while the dependence of small farmers remained largely on non-institutional agencies. Out of the total borrowings co-operatives and commercial banks together provided about 73 percent credit to tribal and 87 percent to non-tribal farmers. The higher contribution of co-operatives in total credit supply was due to easy accessibility of farmers to their own co-operatives organization. In case of non - institutional agencies, the share of money lenders in the total non-institutional credit was highest follwoed by traders and relatives and friends of tribal farms, while the non-tribal farms relative importance among different sources was the highest for traders followed by money lenders , friends and relatives. On non tribal farms the share of different non-institutional agencies together worked out to be nearly 27 percent on tribal and 13 percent on non tribal farms. This confirms the relatively higher dependence of tribal farmers on non- institutional credit than that of resourceful non tribal farms. Intensity of credit was Rs. 641 per hectare on tribal and Rs. 723 on tribal farms and it decreased with increase in size of farms on both categories of farms.

CONCLUSION

Following conclusions are drawn from foregoing analysis.

i) There is need for a more egalitarian credit plan to be made for tribal and non-tribal farmers and monitored for rapid as well as balanced agricultural development.

ii) There is need for fixing up credit limit at variable proportion among different size groups of tribal and non-tribal farmers. This will help to eliminate intra-farm and inter-farm differences in the distribution of agricultural credit.

iii) It is suggested to strengthen activities of commercial banks in disbursement of credit to tribal farmers to eliminate imbalance in the distribution of credit.

REFERENCES

1. Galgalikar V.P. and Gadre N.A. (1978) structure of rural credit in Akola district, Maharashtra state, Indian Journal of Agricultural Economics, 33 (4) : 136-137.

2. Gangadharan T.P. (1988). Infirmitics in rural credit policy. A case study farm loans in Kozhikode district. Indian Journal of Agricultural Economics, 43 (3) : 422.

3. Haque T. and Haji C.C. (1978). Structure and flow of Agricultural Co-operative credit in India, Indian Journal of Agricultural Economics 33(4) :72-78.

4. Jain Hemchandra (1988). Impact of institutional credit on tribal and non-tribal farms in Mandla district of M.P., Indian Journal of Agricultural Economics 43 (3) ;418.

5. Radhakrishna, V. and Mukundan, K. (1988). Supply and utilization of short term co-operative agricultural credit in Palghar district, Indian Journal of Agricultural Economics 43 (3):429.

6. Ramchabdran,T.S. (1980). Farm financing in Bastar district, Financing Agriculture 24(6):13-14.

7. Sharma. H.R., Thakur D.S. and Kamlesh Singh (1987). Economic analysis of tribal agriculture of H.P., Agricultural Situation in India 42(4) 3-7.

8. Singh Prabhjit and Singh Gurbachan (1978) A study into the pattern distribution of institutional credit among different categories of farmers, Financing Agriculture 10(3) :10.

9. Talukdar K.C., Saikia and Goswami P.G. (1979) . Availibility and extent of utilization of rural credit , Financing Agricultural 11 (4):44-47.

❑❑❑

आदिवासी शेतकऱ्यांना वीजपंप पुरवठा

काही निरीक्षणे

श्री. अ.द. कुलकर्णी.●

१) आदिवासी विकास विभागातर्फे आणि आदिवासी क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध प्रकारच्या योजना राबविल्या जातात. पहिल्या प्रकारातील योजना प्रामुख्याने व्यक्तिगत किंवा कौटुंबिक लाभाच्या योजना असून दुसऱ्या प्रकारातील योजना पायाभूत सोयी/सुविधा निर्माण करण्याशी संबंधित असतात या योजनांपैकी काही आदिवासी विकास विभाग स्वत: राबवितो तर बाकीच्या शासनाच्या इतर विभागांमार्फत आदिवासी उपयोजनेखाली राबविल्या जातात.

२) आदिवासी विकास विभागातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या योजनेत प्रामुख्याने आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाच्या आणि आदिवासींना आर्थिक विकासाची संधी उपलब्ध करुन देणाऱ्या असे दोन प्रकार आहेत.पहिल्या प्रकारात आश्रमशाळा व वसतिगृह योजना असून दुसऱ्या प्रकारात आदिवासी शेतकऱ्याला वीजपंप आणि तेलपंप पुरविण्याची योजना आहे.

३) आदिवासींचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा असून बहुसंख्य आदिवासी शेतकरी परंपरागत पध्दतीची शेती करतात. त्यांची शेती कोरडवाहू प्रकारची व प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असणारी आहे. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या परंपरागत पध्दती सुधारणे तसेच त्यांना स्वयंपूर्ण बनविण्यासाठी त्यांचे पावसावरचे अवलंबन कमी करुन शेतात सिंचनाची सोय उपलब्ध करुन देणे अशा बहुविध उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शासनाने विविध योजना घेतलेल्या आहेत.

४) आदिवासी विकास विभागातर्फे राबविली जाणारी आदिवासी शेतकऱ्याला वीजपंप किंवा तेलपंप पुरविण्याची योजना ही त्याला त्याच्या शेतीचे सिंचन स्वयंपूर्ण पध्दतीने करण्याच्या हेतूने प्रेरीत आहे. योजनेचा मुख्य उद्देश आदिवासी शेतकऱ्याला सिंचनाची सोय उपलब्ध करुन देण्यासाठी वीजपंप किंवा तेलपंप पुरविण्याचा आहे.

५) शासनाच्या आदेशानुसार या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी पात्रतेच्या अटी पुढीलप्रमाणे आहेत :-

१) आदिवासी शेतकऱ्याची जमीन धारणा ६० आर पेक्षा (दीड एकर) कमी व ६.४ हेक्टरपेक्षा जास्त असू नये. ही मर्यादा घालून देण्याचा उद्देश असा की ६० आर पेक्षा कमी क्षेत्र असल्यास सिंचनाचा खर्च किफायतशीर होणार नाही, उलट ६.४ हेक्टर पेक्षा जास्त क्षेत्र असल्यास उपलब्ध करुन देण्यात आलेली सिंचन क्षमता अपुरी पडेल. अर्थात पहिल्या बाबतीत दोन किंवा तीन शेतकरी एकत्रित येवून त्यांचे एकत्रित क्षेत्र ६० आर पेक्षा जास्त असल्यास तर दुसऱ्या बाबतीत क्षेत्र जास्त असले तरी लागवडी योग्य क्षेत्र ६.४ हेक्टर या मर्यादेत असल्यास या योजनेचा लाभ देता येतो.

२) अर्जदार आदिवासी शेतकऱ्याकडे विहीर अथवा

● सहसचिव, आ.वि.वि. मंत्रालय, मुंबई - ३२

अन्य पाण्याचा उद्‌भव उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. विहिरीस किमान सहा महिने (ऑगस्ट ते जानेवारी) या कालावधीत पुरेसे पाणी असणे आवश्यक आहे. पर्यायी उद्‌भवात नदी, नाले यांचाही समावेश करण्यात आला आहे.

३) आदिवासी शेतकऱ्याला विहीर किंवा नदी नाला या पाण्याच्या उद्‌भवामधून पाणी उपसून सिंचनाची सोय करण्यासाठी वीजपंप किंवा तेलपंप दिला जातो. अर्जदाराच्या शेतात किंवा त्या परिसरात वीजपुरवठा उपलब्ध असल्यास त्याला वीजपंप दिला जातो अन्यथा ऑईल इंजिन म्हणजे तेलपंप दिला जातो.

४) या योजनेसाठी लाभार्थी शेतकऱ्याने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाकडे अर्ज करणे आवश्यक आहे. अशा अर्जाच्या संदर्भात प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी पुढील कागदपत्रांची पूर्तता करुन घ्यावयाची असते.

अ) वीजपंपाकरता राज्य वीजमंडळाच्या संबंधित अधिकाऱ्यांनी दिलेले सुसाध्यता (फिजिबीलिटी) प्रमाणपत्र.

ब) भूजल सर्वेक्षण यंत्रणेने दिलेले शेतकऱ्याच्या पाण्याच्या उद्‌भवाला पूरेसा पाणीपुरवठा असल्याचे प्रमाणपत्र.

क) नदी नाला किंवा धरणातून पाणी घ्यावयाचे असल्यास संबंधित सक्षम अधिकाऱ्याचे परवानगी पत्र.

५) येणेप्रमाणे पूर्तता झालेली सर्व प्रकरणे बळकटीकरणाखालील ११ प्रकल्प क्षेत्रात निर्देश समितीसमोर मंजुरीसाठी ठेवावयाची असतात. निर्देश समिती अपर आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली असून प्रकल्प अधिकारी तिचे "सदस्य सचिव" असतात व शासननियुक्त व्यक्ती तिचा सदस्य असतो व याशिवाय भूवैज्ञानिक भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा आणि संबंधित कार्यकारी/ सहाय्यक अभियंता, महाराष्ट्र राज्य वीजमंडळ हे स्वीकृती सदस्य असतात. अन्य प्रकल्प क्षेत्रात अशी मंजुरी प्रकल्पस्तरीय (नियोजन व आढावा) समिती देते.

६) आदिवासी शेतकऱ्याला वीजपंप/तेलपंप पुरविण्याची योजना १९७३-७४ पासून सुरु झाली. १९७३-७४ ते ९२-९३ या कालावधीत राज्यात मंजूर करण्यात आलेल्या एकूण वीजपंपाची संख्या २३,६६० एवढी आहे. डिसेंबर, -१९९३ अखेर यापैकी २३,१४१ वीजपंप कास्तकारांच्या शेतावर बसविण्यात आले असून ५१९ वीजपंप बसविण्याचे राहिले आहेत. बसविण्यात आलेल्या २३,१४१ पंपापैकी १९७८७ पंपांना वीजपुरवठा करण्यात येऊन ते कार्यान्वित करण्यात आले आहेत, तर ३३५४ वीजपंप अदयाप अकार्यान्वित आहेत. त्यात न बसविलेल्या वीजपंपाची संख्या मिळविली तर एकूण ३८७३ म्हणजेच १६% वीजपंप अदयापही अकार्यान्वित असून त्यांचा लाभ आदिवासी लाभार्थीला मिळायला सुरुवात झालेली नाही. मंजूर करण्यात आलेले वीजपंप त्वरेने बसविण्याबाबत तसेच त्यांना वीजपुरवठा करुन देऊन कार्यान्वित करण्याच्या संदर्भात आदिवासी विकास विभागणी यंत्रणा अपेक्षेइतकी यशस्वी झालेली नाही.

७) मंजूर करण्यात आलेले वीजपंप बसविणे आणि कार्यान्वित करणे या विषयीची स्थिती वर दर्शविल्याप्रमाणे आहे तर एकूण मंजुरी देखील गरजेच्या मानाने अत्यंत तोडकी असल्याचे दिसते. आदिवासी शेतकऱ्याच्या शेती पध्दतीची सुधारणा व्हावी आणि सिंचन व्यवस्थेचा जास्तीत जास्त लाभ घेऊन त्याला आपले जीवनमान सुधारण्याची संधी निर्माण करुन देण्यात यावी यावर शासनाचा कटाक्ष असला तरी एकूण आदिवासी शेतकऱ्यांपैकी जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना या योजनेत दरवर्षी लाभ देण्याकडे आदिवासी विकास विभागाचे पुरेसे लक्ष गेलेले नाही असे दिसते.

८) एका पाहणीनुसार शेतीवर जगणारी आदिवासी कुटूंबे ४,३५,२५८ असून त्यापैकी भूमिहीन १,९३,२१२ आहेत. भूधारक आदिवासी कुटूंबांची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे आहे

वर्णन	आकडेवारी
१) एक हेक्टर पेक्षा कमी जमीन असणारी कुटुंबे	४७,२०२
२) १ ते २ हेक्टर जमीन असणारी कुटुंबे	५८,६२४
३) २ ते ५ हेक्टर	९२,२३२
४) ५ ते ६ हेक्टर	९,९९७
५) ६ ते १० हेक्टर	२१,६८३
६) १० ते २० हेक्टर	८,५६६
७) २० हेक्टरच्या वर	२,७४२

९) वरील आकडेवारीवरुन असे दिसून येईल की एक हेक्टर ते ६ हेक्टरपर्यंत जमीनधारणा असणारी एकूण कुटूंबे १,६०,८५३ आहेत. १९७२-७३ ते ९२-९३ या २० वर्षाच्या कालावधीत आपण फक्त २३६६० शेतकऱ्यांनाच वीजपंप योजनेचा लाभ दिलेला आहे. हे पहाता एकूण शेतकरी संख्येच्या जेमतेम १५% शेतकऱ्यांना आपण फायदा दिला आहे. या सर्व १,६०,८५३ शेतकऱ्यांकडे पाण्याचा स्त्रोत उपलब्ध नसेल आणि त्यातील फक्त ५०% शेतकऱ्यांना पाण्याची सोय उपलब्ध असू शकेल, असे गृहित धरले तरी सुमारे ८०,००० कास्तकारांपैकी आपण २३,६६० कास्तकारांना लाभ दिला म्हणजे जेमतेम ३०% काम केले आहे.

१०) बसविलेले वीजपंप लगेच कार्यान्वित करणे आणि भूधारक आदिवासी शेतकऱ्यांची मोठी संख्या पाहता जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना दरवर्षी योजनेत समाविष्ट करुन घेणे हा या कामी आदिवासी विकास विभागाची निष्क्रियता ठळकपणे दिसून येते. वीजपंप पुरवठयाची ही योजना कित्ती फलदायी आहे याचा पडताळा ज्या भागातील शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ देुण्यात आलेला आहे आणि त्यांनी तिचा योग्य फायदा घेऊन आपली स्थिती सुधारली आहे हे पाहिल्यानंतर येवू शकेल . धुळे जिल्हयाच्या नवापूर तालुक्यात आणि नाशिक जिल्हयाच्या कळवण तालुक्यात या योजनेच्या यशस्वितेची कितीतरी उदाहरणे दिसून येतील.

११) आदिवासी शेतकऱ्यांच्या दृष्टिने ही योजना एवढी उपयुक्त आणि महत्वाची असता ती राबविण्याच्या कामी आदिवासी विकास विभागाची यंत्रणा एवढी निष्क्रिय का असावी ही खरे तर चिंतेची बाब आहे. या निष्क्रियेतेचे एक कारण विस्तार कार्यक्रमाचा अभाव हे आहे. शेती सुधारणेच्या कोणत्याहि योजनेची यशस्विता तिचा प्रचार, प्रसार व स्वीकार कसा होतो यावर अवलंबून असते. त्यासाठी विस्तार प्रयत्नांना (एक्स्टेशन एफर्टस) फार महत्व आहे. वीजपंप योजना व तिच्या उपयुक्ततेविषयी विस्तार कार्यक्रमाव्दारे कास्तकाराला माहिती देणे व त्याचे अर्ज घेऊन स्वत:च प्रकरणे तयार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. आदिवासी विकास विभागाची यंत्रणा अशा विस्ताराच्या कामी कमी पडते आहे आणि म्हणूनच एकूण आदिवासी शेतकऱ्यांपैकी जेमतेम १५% शेतकऱ्यांना गेल्या २० वर्षात या योजनेचा लाभ मिळवून देण्यात आदिवासी विकास विभाग धन्यता मानीत आहे.

१२) या योजनेची व्याप्ती वाढविण्यासाठी आणि दरवर्षी जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना या योजनेत सहभागी करुन घेण्यासाठी व्यवस्थित नियोजन करण्याची गरज आहे तसे झाल्यासच आगामी पाच ते सात वर्षात सर्व आदिवासी शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळवून देता येईल.

१. आदिवासी कास्तकारांची जी आकडेवारी ढोबळ मानाने वर दिली आहे तिच्या अनुरोधाने प्रत्येक प्रकल्प कार्यालयाच्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर किती आदिवासी शेतकऱ्यांना या योजनेचा फायदा दिला जावू शकतो याविषयी सर्वेक्षण करणे.

२. असे सर्वेक्षण आदिवासी विकास निरीक्षक आणि दुर्गम भागात पसरलेल्या आश्रमशाळातील प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षक यांच्या मदतीने करुन घेता येईल.

३. आदिवासी विकास निरीक्षक व आश्रमशाळांचे शिक्षक यांना प्रकल्प क्षेत्रातील एकूण गावांपैकी प्रत्येकी पाच ते दहा गांवे वाटून दिल्यास असा कर्मचारी त्याच्याकडे देण्यात आलेल्या गावातील शेतकऱ्यांची माहिती संकलित करील व अशाप्रकारे सर्व प्रकल्प क्षेत्राची माहिती उपलब्ध

होऊ शकेल अशी माहिती संकलित करताना शेतकऱ्याचे नाव, त्याच्या जमीनीचे क्षेत्र त्याच्या जमिनीवरील किंवा जवळपास असलेला पाण्या स्त्रोत जवळपास वीजेची उपलब्धता आहे किंवा नाही व शेतकऱ्याचा पिके घेण्याचा दरवर्षीचा शिरस्ता यांची माहिती घेता येईल.

४. वरीलप्रमाणे माहिती संकलित केल्यानंतर प्रत्येक प्रकल्प आधिकाऱ्याजवळ पात्र शेतकऱ्यांची परिपूर्ण गाववार यादी उपलब्ध होईल.

५. योग्य प्रकारे नियोजन केल्यास सर्व उपलब्ध कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने वरील प्रकारचे सर्वेक्षण एका महिन्याच्या कालावधीत निश्चितपणे पूर्ण करुन घेता येईल यासाठी आश्रमशाळांच्या शिक्षकांचा उपयोग करुन घ्यावयाचा असल्यामुळे साधारणपणे उन्हाळयाची सुटी किंवा दिवाळीची सुटी हा कालावधी सर्वेक्षणासाठी निवडता येईल.

६. सर्वेक्षणाअंती गावनिहाय जी शेतकऱ्यांची यादी तयार होईल त्या यादीमधील शेतकऱ्यांचे अर्ज स्वत: निरीक्षकांनी त्या गावाला भेट देवून तयार करुन घेऊन सर्व बाबींची पूर्तता करुन प्रकल्प कार्यालयाला सादर करावेत. आदिवासी विकास निरीक्षकाने याकडे विस्तार कार्यक्रमाचा भाग म्हणून पहावे व वीजपंप मंजुरीसाठी पाणी परवानगी, वीजमंडळाच्या बाबींची पूर्तता हे सर्व स्वत: करावे.

७. प्रत्येक प्रकल्पाचे दरवर्षीचे वीजपंपाचे लक्ष्य वरील सूचनानुसार करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणाच्या आकडेवारीवरुन ठरविण्यात यावे.

८. "**जीवनधारा**" योजनेखाली पंचायत समिती कार्यालयाकडून आदिवासी शेतकऱ्याच्या शेतावर विहिरी खणण्याचा कार्यक्रम घेतला जातो. ही आयती यादी प्रकल्प कार्यालयाला उपलब्ध होऊ शकते. किंबहुना वर सुचविलेल्या सर्वेक्षणाची माहिती अंतिमरित्या उपलब्ध होईपर्यंत प्रकल्प कार्यालयाने जीवनधारा योजनेअंतर्गत ज्या आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतीवर विहिरी घेण्यात आल्या आहेत अशा सर्वांना वीजपंप योजनेचा फायदा करुन देण्याचे लक्ष्य समोर ठेवले तरी फार मोठे काम यासंदर्भात होईल.

१३) शेतकऱ्यांचे सर्वेक्षण करुन जास्तीत जास्त संख्येने आदिवासी कास्तकारांना या योजनेचा लाभ मिळवून देण्याचे प्रयत्न करण्याबरोबरच मंजूर केलेले वीजपंप वेळीच शेतकऱ्यांच्या शेतीवर बसविणे आणि ते कार्यान्वित करणे याकडेही तितकेच आस्थेने आणि कार्यक्षमतेने लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

१४) उपलब्ध आकडेवारी नुसार १९९२-९३ पर्यंत मंजुर करण्यात आलेल्या एकुण २३,६६० वीजपंपापैकी ३,८७३ म्हणजे १६% वीजपंप अद्यापही कार्यान्वित करण्यात आलेले नाहीत. पंप वेळीच बसवून व त्यांना वीजपुरवठा करुन कार्यान्वित न केल्यास योजनेचा मूळ हेतू विफल होतो आणि यासंबंधी तक्रारी येतात तसेच विधीमंडळाच्या सभागृहातून प्रश्नही उपस्थित केले जातात. शिवाय मोठया प्रमाणात शासकीय निधी अनुपयोजित प्रयोजनासाठी गुंतून राहिल्याबद्दल लेखी परीक्षा आक्षेपांनाही वाव मिळतो.

१५) प्रकल्प कार्यालयाने वीजपंप मंजूर केल्यानंतर ते बसविण्याची आणि वीजपूरवठा करुन कार्यान्वित करण्याची संपूर्ण जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडे सोपविण्यात आली आहे. महामंडळाच्या कार्यपध्दतीनुसार या संपूर्ण कार्यवाहीत पुढील टप्प्यानुसार काम केले जाते.

१. वीजपंपाची सार्वत्रिक निविदांव्दारे खरेदी

२. वीजपंप बसविण्यासाठी सार्वत्रिक निविदांव्दारे अभिकर्त्याची नेमणूक

३. महामंडळाच्या यंत्रणेतील अधिकाऱ्यांकरवी महाराष्ट्र राज्य वीजमंडळाच्या संबंधित अभियंत्याकडे पाठपुरवठा करुन पंपाला वीजपुरवठा उपलब्ध करुन देणे.

१६) वरील तिन्ही टप्प्यात महामंडळाच्या यंत्रणेकडून पाहिजे त्या वेगाने कार्यवाही केली जात नाही. तसेच समन्वय आणि पाठपुरवठा यांच्या कामीहि महामंडळाची

४

यंत्रणा कमी पडते असे अनुभवास आले आहे. पंप खरेदी आणि पंप बसविण्यासाठी अभिकर्त्याची नेमणूक या दोन्ही बाबी वर्ष सुरु होण्याच्या पुरेशा आधीच महामंडळाने निश्चित करण्याची आवश्यकता आहे. पंप बसविण्याची फाऊंडेशन घ्यावे लागते व पंप बसविणारा अभिकर्ता त्या विषयीची सर्व कार्यवाही करीत असतो. अभिकर्ता वेळीच निश्चित करुन मंजूर केलेले सर्व पंप बसविण्यासाठी आवश्यक कार्यादेश त्याला देण्यात आले पाहिजेत व त्यांच्याकडून विवक्षित कालमर्यादेत पंप बसवून घेण्याची कार्यवाही केली पाहिजे.

१७) कित्येक वेळा वीजपुरवठा लवकर उपलब्ध होण्याची शक्यता नसते अशा वेळी शेतात उघडयावर पंप राहू देण्यास शेतकरी तयार होत नाहीत. न बसविलेल्या पंपाच्या संख्येपैकी बरेच पंप या एकाच कारणाकरता बसविण्यात आलेले नाहीत असेहि दिसते. असे होऊ नये याकरिता संबंधित शेतकऱ्यांचे वीजपंपास वीजपुरवठा करण्याचे प्रकरण लगोलग वीजमंडळाच्या संबंधित कार्यालयाकडे पाठविले पाहिजे व त्याचा पाठपुरावा केला पाहिजे.

१८) वीजमंडळाकडून वेळीच वीजपुरवठा केला जात नाही किंवा त्याबाबतीत अडचणी अथवा दिरंगाई निर्माण होतात यालाहि काही कारणे आहेत :-

१. शेतकऱ्याचा रीतसर अर्ज (नमुना ''अ'') मंडळाकडे गेलेला नसतो.

२. नमुना ''अ'' मधील अर्जाबरोबर सातबाराचे उतारे मंजुरी आदेशाची प्रत व इतर आवश्यक कागदपत्रे दिलेले नसतात. हे सर्व काम प्रवर्तक व प्रयोजक म्हणून आदिवासी विकास विभागाच्या यंत्रणेने करावयाचे आहे.

३. शेतकऱ्यांच्या शेतावर वीजपंप बसविल्यानंतर त्याच्या इलेक्ट्रिक फिटींगचा चाचणी अहवाल अधिकृत ठेकेदाराकडून प्राप्त करुन घेऊन मंडळास सादर केला जात नाही तर कित्येक वेळा अशा टेस्ट रिपोर्टची विहित सहा महिन्यांची कालमर्यादा उलटून गेल्यानंतर तो सादर केला जातो त्यामुळे नवीन टेस्ट रिपोर्टची आवश्यकता भासते व अधिक कालापव्यय होतो.

४. टेस्ट रिपोर्ट पाहिल्यानंतर मंडळ कोटेशन देते त्याप्रमाणे रकमेचा भरणा वीजमंडळाकडे केला जात नाही.

५. सर्व प्रक्रियेस उशीर झाल्यामुळे बरेच वेळा शेतकरी वीजपंप काढून ठेवतो व वीजमंडळाचे कर्मचारी जेव्हा वीजपुरवठा सुरु करण्यास जातात तेव्हा पंपच जागेवर आढळून येत नाही.

१९) वरील सर्व कारणांच्या मागे प्रामुख्याने संबंधित यंत्रणांची आदिवासी शेतकऱ्यांच्या दृष्टिने अत्यंत महत्वाच्या असलेल्या या योजनेबाबत कायमची अनास्था आहे. प्रकल्प अधिकारी आणि प्रकल्प कार्यालये प्रलंबित पंपाच्या संदर्भात वीजमंडळ आणि आदिवासी विकास महामंडळ यांच्या अधिकाऱ्यांबरोबर सातत्यपूर्वक पाठपुरावा करित नाहीत, आदिवासी विकास महामंडळाची यंत्रणा या कामाकडे पुरेसे तसेच पुरेशा उच्च पातळीवर हवे तितके लक्ष देत नाहीत व केवळ प्रादेशिक कार्यालयात असलेल्या वीजतंत्रीवरच सर्व बाबी सोपवून मोकळे होते . तर प्रारंभी वीजपंप मंजूर करतेवेळी सुसाध्यता प्रमाणपत्र दिल्यानंतरही वीजमंडळाचे अधिकारी ऐनवेळी प्रकरण सुसाध्य नसल्याचा पवित्रा घेतात. या तिन्ही यंत्रणांच्या या अनास्थेमुळे आणि निष्क्रियतेमुळे गरीब बिचाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्याला अपेक्षित लाभापासून वंचित रहावे लागते. गरजु आदिवासी शेतकरी प्रकल्प कार्यालयात किंवा महामंडळाच्या कार्यालयात किंवा वीजमंडळाच्या कार्यालयात चौकशीसाठी गेला तर त्याला माणूसकीपूर्ण वागणूक देखील दिली जात नाही मग त्याचे म्हणणे ऐकून घेणे आणि अडचणी दूर करणे बाजूलाच राहिले. कित्येक वेळा अशा प्रकरणांना भ्रष्टाचाराची काळी किनार असल्याचेही ऐकिवता येते.

२०) मोठया प्रमाणावर अकार्यान्वित राहिलेल्या पंपांना कार्यरत करण्यासाठी पुढील प्रकारच्या उपाययोजना अमलात आणल्यास प्रदिर्घकाळ प्रलंबित राहिलेले वीजपंप कार्यान्वित होतील एवढेच नव्हे तर भविष्यात वीजपंप बसविण्याचे

किंवा वीजपुरवठा दयावयाचे राहिले आहे असे दृष्य दिसणार नाही.

१. प्रकल्प कार्यालय, आदिवासी विकास महामंडळाचे संबंधित प्रादेशिक/उपप्रादेशिक कार्यालय वीजमंडळाचे संबंधित कार्यकारी/ सहाय्यक अभियंता आणि लाभार्थी अर्जदार या चौघांचाही एकत्र घनिष्ठ समन्वय साधण्यात यावा.

२. पंप कार्यान्वित करणे ही सामुदायिक जबाबदारी आहे. त्यामुळे या चारही घटकांमध्ये परस्पर सामंजस्य ठेवण्यात यावे व कोठेही समजूतीचा घोटाळा किंवा संदिग्धपणा ठेविला जावू नये.

३. सर्व प्रलंबित पंप कार्यान्वित करण्यासाठी प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी प्रारंभीच्या काळात पाक्षिक आढावा घ्यावा व दर पंधरवड्यास प्रकल्प कार्यालयाची यंत्रणा आदिवासी विकास महामंडळाची यंत्रणा वीजमंडळाचे अधिकारी आणि संबंधित लाभधारक यांची एकत्र आढावा बैठक घ्यावी. अशा बैठकीत जी काही कार्यवाही करावयाची राहिली असल्याचे निदर्शनास येईल तीविषयी विनिर्दिष्ट जबाबदारी सोपविण्यात यावी व विवक्षित कालावधीत ती पार पाडण्यात यावी. प्रसंगी ज्या आदिवासी लाभार्थीला अशा आढावा बैठकीला बोलाविले जाईल त्याला न्युक्लिअस बजेटमधून भाडेखर्च देखील देण्याचा विचार करता येईल.

४. काही ठिकाणी वीजपंप जळाला किंवा चोरीला गेला म्हणून वीजपुरवठा करण्यास तो उपलब्ध नाही असे प्रकार आढळून येतात . अशा प्रकरणांची योग्य ती शहानिशा करुन ते तत्काळ निर्लेखित करण्याची कार्यवाही करण्याची आवश्यकता आहे . तसे झाल्यास प्रलंबित पंपाच्या वाढीव आकडयातून काही पंप कमी होतील. मात्र अशा निर्लेखनाच्या संदर्भात पंपांच्या गहाळ होण्याबद्दल जबाबदारी निश्चित करणे व प्रसंगी वसुलीची कार्यवाही करणे असे उपाय प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी योजले पाहिजेत.

५. काही पंप अशा ठिकाणी असतात की जेथे वीजमंडळाने प्रारंभी सुसाध्यता प्रमाणपत्र दिले असले तरी स्वतंत्र डी.पी.च्या अभावी वीजपुरवठा करणे आता शक्य नाही अशी वेळ येते. अशा वेळी कास्तकाराला मंजूर केलेला वीजपंप परत घेऊन त्याऐवजी त्याला तेलपंप मंजूर करण्याची कार्यवाही देखील करता येईल मात्र असे संबंधित लाभार्थीच्या संमतीने करण्यात यावे.

२१) तात्पर्य असे की आदिवासी शेतकऱ्याला वीजपंप देण्याची योजना विविध घटकांनी सामुहिकपणे एकत्रित व समन्वित कार्यवाही करुन राबवावयाची आहे आणि सर्व संबंधित घटकांनी आपआपली भुमिका व जबाबदारी समजून घेऊन ती पार पाडली तर मोठया संख्येने वीजपंप बसविण्याचे राहिले आहेत किंवा वीजपुरवठा करावयाचे राहिले आहेत अशी स्थिती निर्माण होणार नाही.

२२) या लेखाचा समारोप करण्यापूर्वी एका बाबीचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे व ती म्हणजे शेतकऱ्यांच्या शेतावर बसविलेले व कार्यान्वित केलेले वीजपंप कालांतराने बिघडतात व त्यांची दुरुस्ती करण्याची आवश्यकता असते. माफक प्रमाणात आदिवासींना रोजगाराची संधी उपलब्ध करुन देण्याच्या हेतूने जर काही निवडक आदिवासी तरुणांना वीजपंप दुरुस्तीचे रीतसर शिक्षण दिले तर ते या पंपाच्या दुरुस्तीव्दारे रोजगार मिळवू शकतात. प्रकल्प कार्यालयाने न्यूक्लिअस बजेट अंतर्गत अशा प्रकारची योजना राबविली तर ते पंप धारक शेतकऱ्याच्या तसेच बेरोजगार आदिवासी तरुणाच्या हिताचे ठरेल. या योजनेकडे प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास महामंडळ, वीजमंडळ तसेच आदिवासी शेतकरी या सर्व घटकांनी ही आदिवासींच्या हिताची व मोठया मोलाची योजना आहे. या दृष्टिने पाहिल्यास आणि त्याचा त्वरीत लाभ शेतकऱ्यास मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल्यास या योजनेचा हेतू सफल झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

□□□

" आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन "

सौ. मंगल दि. घोडे •

प्रास्ताविक

पुणे येथील सी. एम. शहा हॉल, इंस्टिट्यूट ऑफ इंजिनिअर्स शिवाजीनगर, या कलादालनात दिनांक २२ नोव्हेंबर ते २९ नोव्हेंबर १९९४ या आठ दिवसांच्या कालावधीत आदिवासी हस्तकलांचे भव्य प्रदर्शन भरविण्यात आले. या कलाप्रदर्शनात ठाणे, परभणी ,पुणे, नासिक, भंडारा, गडचिरोली, रायगड, नागपूर इत्यादी जिल्हयातून आदिवासी हस्तकलाकारांनी आपला सहभाग नोंदविला व आपल्या कलाकृती प्रदर्शनात मांडल्या.

१. आदिमत्वाचा ठसा असलेली आदिवासी हस्तकला

नागरी संस्कृतीपासून दूर दऱ्याखोऱ्यात शतकानुशतकां पासून आदिवासींचे वास्तव्य आहे. प्रत्येक आदिवासी जमातीने त्यांच्या वास्तव्याच्या भागाच्या नैसर्गिक परिस्थितीशी अनुरुप स्वत:ची अशी संस्कृती उभारलेली आहे. तसेच वस्तूनिर्मितीच्या पध्दतीही त्यांच्या स्वत:च्या आहेत .आदिवासी वस्तूनिर्मिती ''उपभोग्य'' गुणवत्तेवर आधारलेली आहे. त्यामुळे आदिवासी त्याच्या गरजेनुसार वस्तू त्याच्या आसपास उपलब्ध असलेल्या साहित्यातून तयार करतो. त्यांची वस्तू बनविण्याची पध्दतीही पिढयान्पिढया अनुकरणाने चालत आलेली आहे व आजही त्यामध्ये तसा काही बदल झालेला नाही .म्हणजेच आजही बऱ्याच आदिवासी भागातील वस्तू शतकापूर्वीच्या आदिम घाटाच्या बनविल्या जातात. त्यातही जास्तीत जास्त हातांनीच बनविलेल्या असतात . हत्यारांचा उपयोग अगदी कमीत कमी केलेला असतो. आणि ती हत्यारे तरी कसली तर अगदी जुजबी. प्राथमिक स्वरुपाची आदिवासींच्या वस्तू या अशा प्रकारे आदिमत्वाचा ठसा असलेल्या असतात. ज्यांच्यापैकी कलाकुसरीची आवड असणारे वस्तूंची जडणघडण, घाट, कलाकुसर या बाबतीत कौशल्याचा उपयोग करुन सुंदर सौष्ठवाच्या वस्तू तयार करतात.

२. लेखाचे प्रयोजन -

प्रस्तुत लेखात प्रदर्शनात सहभागी झालेल्या हस्तकलाकारांच्या कलाकृतींचे प्रकार, त्यासाठी उभे केलेले भांडवल, उपलब्ध बाजारपेठ नागरी भागात आदिवासी कलावस्तुंचा प्रचार व प्रसार करुन आदिवासी कलाकारांना बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी यासाठी शासनाचे धोरण इ. बाबींना प्राधान्य देण्यात आले आहे. या प्रदर्शनात सहभागी झालेल्या पैकी १९ वैयक्तिक हस्तकलाकारांकडून चर्चेच्या माध्यमातून अंनौपचारिक स्वरुपातून माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला, तथापि सांखिकी माहिती गोळा करण्याच्या उद्देशातून त्यांचेकडून प्रश्नावली भरुन घेण्यात आली.

• संशोधन अधिकारी, आ सं. व प्र. शि.सं. पुणे १.

३. प्रदर्शनात सहभागी झालेले आदिवासी कलाकार व कलावस्तू प्रकार :-

प्रदर्शनात प्रत्यक्ष भाग घेतलेल्या कलाकारांची जिल्हा निहाय संख्या व त्यांनी प्रदर्शित केलेल्या कलावस्तू व त्यांचे प्रकार यांची माहिती तक्त्याच्या स्वरुपात खालीलप्रमाणे दर्शविता येईल -

तक्ता क्रमांक १ आदिवासी हस्तकलाकारांची संख्या व हस्तकला प्रकार :-

तक्ता क्रमांक १

आदिवासी हस्तकलाकारांची संख्या व हस्तकला प्रकार

				हस्तकला प्रकार											
अनु क्रमांक	जिल्हा	तालुका	एकूण लाभार्थी	घरगुती	लाद्या	लाकूड	वनऔषधे	बांबूकाम	वारली	आंबाडी वस्तू	धातूकाम	लाकडी	विणकाम	दगडकाम
१.	ठाणे	पालघर	१	---	----	----	---	१	-----	--	-----	---	--	काष्ठ/लोहशिल्प
		मोरवाडा	१	१	----	--	---	----	----	---	---	---	----	--
		जव्हार	२	१	२	--	१	----	----	---	१	---	---	--
		डहाणू	४	--	----	---	---	४	----	----	---	---	----	--
२.	परभणी	हिंगोली	१	---	---	---	---	---	----	----	---	---	--	१
३.	पुणे	खेड	१	---	---	----	१	---	----	---	---	---	----	--
		आंबेगाव	२	---	---	---	२	---	----	---	---	---	----	--
४.	नासिक	पेठ	२	---	---	१	१	----	----	---	१	---	---	--
		सुरगणा	२	---	---	---	१	----	----	१	१	----	--	१
५.	भंडारा	सोलकासा	२	---	---	---	---	----	-----	---	---	----	---	--
६.	गडचिरोली	चामोशी	१	---	---	---	१	----	-----	----	--	---	----	--
		एकूण	१९	२	२	१	७	२५	---	१	३	---	--	१/१
				११%	११%	५%	३७%	२६%	---	५%	१६%	----	--	५%/५%

सि. एम. सी. शहा हॉलमध्ये भरलेल्या आदिवासी कलाकृतीच्या प्रदर्शनातील एकूण १९ वैयक्तिक हस्तकलाकारांच्या मुलाखती घेतल्या त्यामध्ये लगदयापासून, लाकूड व गवतापासून, तसेच बांबू व वेतापासून , वारली चित्रकला यांचा प्रामुख्याने समावेश होता या व्यतिरिक्त दगडकाम, वनऔषधे यांचाही समावेश होता.

४. कारागीरांची वर्गवारी :-

प्रदर्शनात भाग घेतलेल्या कलाकाराची वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, बहुतेक कारागीर (कलाकार) हे परंपरागत व्यवसाय करीत आहेत. जिल्हानिहाय वर्गीकरणानुसार कारागीरांची स्थिती तक्ता क्र.२ वरुन स्पष्ट होईल.

तक्ता क्र. २ प्रशिक्षित व परंपरागत व्यवसायानुसार हस्तकलाकारांची वर्गवारी.

वरील तक्त्यातील आकडेवारींचे पृथःकरण केले असता असे निदर्शनास येते की, केवळ २६% कारागीर प्रशिक्षित आहेत व जवळ-जवळ ३/४% कारागीर हे अप्रशिक्षित आहेत ६८% हस्तकलाकारागीर हे सदर हस्तकलाकृती परंपरागत रितीने करित असल्याचे आढळून आले. जे २६% कारागीर अप्रशिक्षित आहेत व ३२% कारागीरांचा

हा अपरंपरागत व्यवसाय आहे त्यांनी उपजिविकेचे साधन म्हणून ही कला हस्तगत केली आहे.

तक्ता क्र. २

प्रशिक्षण व परंपरागत व्यवसायानुसार हस्तकलाकारांची वर्गवारी

				हस्तकलेचे स्वरुप			हस्तकला कारागीर		व्यवसायाचे स्वरुप	
अनु क्र.	जिल्हा	तालुका	एकूण	व्यक्तिगत	व्यवसायिक	नोंदणी कृत	प्रशिक्षित	अप्रशिक्षित	परंपरागत	अपरंपरागत
१.	ठाणे	पालघर	१	१	-	-	१	-	१	-
		मोरवडा	१	१	१	-	-	१	१	-
		जव्हार	२	२	-	-	-	२	१	१
		डहाणू	४	४	३	-	-	४	-	४
२.	परभणी	हिंगोली	१	१	१	-	१	-	१	-
३.	पुणे	खेड	१	१	-	-	१	-	१	-
		आंबेगाव	२	२	-	-	-	२	२	-
४.	नासिक	पेठ	२	२	-	-	-	२	१	-
		सुरगणा	२	२	-	-	१	१	२	-
५.	भंडारा	सालेकासा	२	२	१	-	१	१	२	-
६.	गडचिरोली	चामोशी	१	१	-	-	-	१	१	-
	एकूण		१९ १०० %	१९ १०० %	६ ३२%	- -	५ २६%	१४ ७४%	१३ ६८%	६ ३२%

५. शासकीय मदत व प्रोत्साहन :-

या हस्तकला व्यवसायासाठी शासनाकडून आर्थिक मदत मिळते का ? किती रकमेपर्यंत हस्तकलाकारांना आर्थिक मदत मिळते? आर्थिक मदत मिळत नसल्यास व्यवसायाला लागणारे आर्थिक भांडवल कसे उभे केले जाते हे पुढील तक्त्यावरुन दिसून येईल.

तक्ता क्र. ३ हस्तकलाकारांना मिळणारे आर्थिक सहाय्य, भांडवल उभारणीचे साधन.

तक्ता क्र. ३

हस्तकलाकारांना मिळणारे आर्थिक सहाय्य, भांडवल उभारणीचे साधन :-

हस्तकलाकाराचे भाग भांडवल				हस्तकलाकाराला शासनाकडून आर्थिक मदत मिळत असल्यास								
अनुक्र.	जिल्हा	तालुका	एकूण	घरच्याघरी	संस्था/बँक	सावकार	अन्य	२००० ते ३०००	३०००० ते ५०००		५००० ते ७५००	एकूण
१.	ठाणे	पालघर	१	-	-	-	१	-	-	-	-	-
		मोरवडा	१	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		जव्हार	२	-	-	१	१	-	१	-	-	-
		डहाणू	४	१	-	-	३	-	३	-	-	-
२.	परभणी	हिंगोली	१	१	-	-	-	-	-	-	-	-
३.	पुणे	खेड	१	-	-	-	१	१	-	-	-	-
		आंबेगाव	२	२	-	-	-	-	-	-	-	-
४.	नासिक	पेठ	२	१	-	१	-	-	-	-	-	-
		सुरगणा	२	२	-	-	-	-	-	-	-	-
५.	भंडारा	सालेकासा	२	१	१	-	-	-	१	१	-	-
६.	गडचिरोली	चामोशी	१	१	-	-	-	-	-	-	-	-
		एकूण	१९	१० ५२ %	१ ५%	२ ११%	६ ३२%	२ ११%	५ २६%	१ ५%	८ ४२%	

उपरोक्त तक्त्यावरुन माहितीचे विश्लेषण केले असता असे आढळून येते की रु. ३०००/- पर्यंत २ हस्तकलाकारांना, रु. ३००० ते ५०००/- पर्यंत ५ हस्तकलाकारांना, व रु. ५००० ते ७५००/- पर्यंत १ हस्तकलाकारास असे एकूण ४२% (आठ) हस्तकलाकारांना प्रकल्प अधिकारी स्तरावरुन वैयक्तिक रित्या मदत उपलब्ध झाली आहे. या व्यतिरिक्त व्यवसायाकरिता भांडवल उभारणी कशी केली जाते हे पाहिले असता ५८% हस्तकलाकारांनी स्वावलंबनावर भांडवल उभे केले आहे ११% हस्तकलाकारांना सावकाराकडून कर्ज काढून भांडवल गोळा करुन आपल्या व्यवसायाला सुरुवात केली असल्याचे आढळून आले.

६. कलावस्तुची निर्मिती :-

कलावस्तुच्या निर्मितीसाठी कच्चा माल कोठून उपलब्ध होतो ? या व्यवसायांमध्ये कुटूंबातील अन्य सभासद गुंतलेले आहेत काय ? कुटूंबातील सभासदां व्यतिरिक्त बाहेरीलही काही कारागीर घेतले आहेत काय? घेतले असल्यास किती? त्यांना दिले जाणारे वेतन इ. बाबी पुढील तक्त्यावरुन आपणास समजून येतील?

तक्ता क्र. ४ उपलब्धता भांडवलाची साधने व यंत्रणा दर्शविणारा तक्ता :-

तक्ता क्र. ४

उपलब्धता, भांडवलाची साधने व यंत्रणा दर्शविणारा तक्ता

अनु क्र.	जिल्हा	तालुका	एकुण लाभार्थी	हस्तकला वस्तुंच्या निर्मीतीसाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता					कुटुंबातील अन्य सभासद गुंतले आहेत काय?			बाहेरुन कारागीर घेतले आहेत काय?			बाहेरील सभासदांना दिले जाणारे वेतन प्रकार		
				स्थानिक ठिकाणी	जंगले/ वने	बाहेरुन विकत	टाकाऊ वस्तुपासून	अन्य	होय	नाही	सभासद संख्या	होय	नाही	सभासद संख्या	रोजं-दारीवर	महिन्या-वर	उत्पन्नावर
१.	ठाणे	पालघर	१	-	-	१	-	- -	-	१	-	-	१	-	-	-	-
२.		मोरवाडा	१	१	१	१	-	- -	✓	-	३	✓	-	४	१	-	-
३.		जव्हार	२	२	१	-	-	- -	✓	-	३	-	२	-	-	-	-
४.		डहाणू	४	२	-	२	-	- -	-	१	-	✓	-	५	१	-	-
५.	परभणी	हिंगोली	१	-	-	१	-	- -	✓	-	३	✓	-	२	-	-	-
६.	पुणे	खेड	१	-	-	१	-	- -	-	-	-	-	-	-	-	-	-
७.		आंबेगाव	२	२	-	२	-	- -	-	-	-	-	-	-	-	-	-
८.	नासिक	पेठ	२	-	-	१	-	- -	✓	-	३	✓	-	३	२	-	-
९.		सुरगणा	२	-	१	१	-	- -	✓	-	५	✓	-	-	-	-	-
१०.	भंडारा	सालेकासा	२	१	१	२	-	- -	✓	-	५	✓	-	९	२	-	-
११.	गडचिरोली	चामोशी	१	१	१	-	-	- -	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		एकुण	१९	९	५	१२	-	- -	६	२	२२	६	३	२३	६	-	-
		टक्केवारी		४७%	२६%	६३%	-	- -	३२%	११%	-	३२%	१६%	-	३२%	-	-

उपरोक्त तक्त्यातील माहितीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की ,१४ हस्तकलाकारांना (७३%) कच्चा माल स्थानिक ठिकाणी किंवा जवळपासच्या जंगलातून उपलब्ध होतो. यात बांबू,वेत, लाकूड, वनस्पती यांचा समावेश होतो. बांबू व वेत जंगलातून आणण्यासाठी वनविभागाची परवानगी आवश्यक असते १२ हस्तकलाकारांना (६३%) कच्चा माल बाहेरुन विकत घ्यावा ला .ता यात धातू, आंबाडी, बांबू व वेत विशिष्ठ प्रकारच दगड, वारली चित्रकलेसाठी कापड व रंगकामाचे साहित्य यांचा समावेश होतो. काही कलाकृतींसाठी कच्चा माल स्थ निक ठिकाणीही उपलब्ध होतो व बाहेरुनही विकत घ्यावा लागतो.

प्रदर्शनात सहभाग नोंदविलेल्या हस्तकलाकारांपैकी एकूण ६ कुटूंबे या व्यवसायात गुंतलेली आहेत. या ६ कुटूंबातील २२ कारागीर हे कुटूंबातील सदस्य आहेत. तर २३ कारागीर हे कुटूंब बाहेरील आहेत. त्यांना कलावस्तूंच्या मागणीनुसार हंगामी स्वरुपात रोजगार दिला जातो.

किंवा कधी कधी आठवडे बाजारातही विक्रीसाठी ठेवत असल्याचे हस्तकलाकारांनी सांगितले या व्यतिरिक्त ३७% हस्तकलाकारांची विक्रीची कोणतीही व्यवस्था नाही.

८. आदिवासी विकास विभागांचे सहकार्य / योजना

प्रदर्शनात सहभागी झालेले सगळेच्या सगळे (१००%)

तक्ता क्र. ५

कलावस्तूंची बाजारपेठ व ग्राहकांचा प्रतिसाद :-

अनु क्र	तालुका	एकूण लाभार्थी	वक्रीला मिळणारा प्रतिसाद मध्यम	चांगला	उत्कृष्ट	आठवडे बाजार	दुकानां-मधून विक्री	व्यक्तिगत हस्तकलेची विक्री व्यवस्था फिरती विक्री	घरगुती विक्री	Depart-mental stores	बाहेरील देशांकडून	संस्थेचे स्वत:चे दुकान	प्रदर्शन	कोणतीच सोय नाही
१.	पालघर	१	-	१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२.	मोरवाडा	१	-	१	-	१	-	१	-	-	-	-	१	१
३.	जव्हार	२	-	-	-	-	-	१	-	-	-	-	-	१
४.	डहाणू	४	-	२	२	-	-	-	२	१	२	-	-	१
५.	हिंगोली	१	-	-	१	-	-	-	१	-	-	-	-	१
६.	खेड	१	१	-	-	-	-	-	१	-	-	-	-	-
७.	आंबेगाव	२	१	१	-	-	-	-	२	-	-	-	-	-
८.	पेठ	२	-	-	२	-	-	-	-	-	-	-	-	२
९.	सुरगणा	२	-	१	१	-	-	-	१	-	-	-	-	१
१०.	साल्केकासा	२	१	-	१	-	१	-	१	-	-	-	-	-
११.	चामोशी	१	१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	एकूण	१९	४	८	७	१	१	२	८	१	२	-	१	७
	टक्केवारी		२१%	४२%	३७%	५%	५%	११%	४२%	५%	११%	-	५%	३७%

७. कलावस्तूंसाठी उपलब्ध बाजारपेठ :-

हस्तकला व्यवसायाला विक्रिसाठी बाजारपेठ उपलब्ध आहे का, असल्यास ग्राहकांचा प्रतिसाद कसा आहे या बाबी जाणून घेतल्या असता पुढील निष्कर्ष हाती आले.

तक्ता क.५ कलावस्तूंची बाजारपेठ व ग्राहकांचा प्रतिसाद :-

उपरोक्त तक्त्यावरुन ४२% कारागीर हे तयार केलेल्या वस्तू घरगुती मागणीनुसार शेजारी पाजारी जाऊन विक्री करतात. ३६% कारागीर दुकानांमधून फिरती विक्री करतात

कारागीर आदिवासी विकास विभागामार्फत भरविण्यात येणाऱ्या प्रदर्शनात आपल्या वस्तू ठेवत असल्याचे आढळून आले. आदिवासी हस्तकला वस्तू खऱ्या अर्थाने हस्तकला वस्तू व त्याही अशा प्रकारे दुर्मिळ असतानाही त्याची होत असलेली उपेक्षा थांबविण्यासाठी आदिवासी विकास विभागामार्फत आदिवासी कलाकार व नागरी ग्राहक यांचा संपर्क घडवून आणण्यासाठी खास आदिवासी हस्तकला प्रदर्शने आयोजित केली जातात नागरी भागात या प्रदर्शनाव्दारा आदिवासी कलावस्तूंचा प्रचार व प्रसार करुन

आदिवासी कलाकारांना बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी असे यामागील शासनाचे धोरण आहे.

९. निरीक्षणांतील मुद्दे :-

१) मुलाखतीव्दारे असे आढळून आले की, केवळ ८ (४२%) हस्तकलाकारांना शासनाकडून आर्थिक मदत प्राप्त झाली आहे. उर्वरीत ५८% हस्तकलाकारांचे स्वकष्टावर भांडवल उभे करण्याचे प्रमाण जास्त आहे. भांडवल उभे करण्यासाठी वैयक्तिक हस्तकलाकारांना अडचणी निर्माण होतात.

२) व्यक्तिगतरित्या हस्तव्यवसाय करणाऱ्या हस्तकलाकाराच्या कुटूंबातील सभासद या व्यवसायात गुंतलेले आहेत व कुटूंबाबाहेरील सभासद हंगामी रोजंदारी वर या कामात घेतले आहे.

३) वैयक्तिक रित्या हस्तकला करणाऱ्या आदिवासी कारागीरांना हस्तकला वस्तू विक्रीसाठी कायमस्वरुपी बाजारपेठ नसल्याचे आढळून आले त्यामुळे तयार केलेल्या वस्तू या संस्थेमार्फत भरविलेल्या प्रदर्शनातच ठेवाव्या लागतात. जिल्हयाच्या ठिकाणी रोडवर व क्वचित दुकानातून विक्रीस ठेवल्या जात असल्याचे आढळून आले ज्यांना विक्रीसाठी कोणताच मार्ग उपलब्ध नाही असे कारागीर घरच्या घरीही विक्री करतात.

४) आदिवासी कलावस्तूंच्या विक्रीसाठी नागरी ग्राहकांचा उत्कृष्ट प्रतिसाद असल्याचे आढळून आले.

५) ३७% हस्तकलाकारांना 'हस्तकला' हाच मुख्य व्यवसाय असल्याचे आढळून आले.

६) आदिवासी हस्तकलाकाराने तयार केलेल्या वस्तूचा /मालाचा दर्जा अत्यंत उच्च प्रतिचा, वस्तू अत्यंत मजबूत व टिकाऊ असतात. चांगल्या कच्च्या मालाचा उपयोग यासाठी करण्यात येतो यात वस्तूनिर्मितीसाठी येणारा खर्च व वस्तू किती किंमतीस विकली जावी याचा कोठेही समन्वय साधलेला दिसून येत नाही हिशोब वृत्ती व फायद्याकडे बघून कलाकृती तयार केली जात नाही. व्यापारी वृत्तीने वस्तू विक्री होत नाही. प्रदर्शनास आणलेला सर्व माल येईल त्या किंमतीला विकून टाकण्यात आला आहे.

१०. निष्कर्ष / सूचना तथा शिफारसी:-

पाहणीमधून हस्तकलाकारांच्या हस्तकलेविषयी काही निष्कर्ष व शिफारसी वजा सूचना करता येतील त्यापुढीलप्रमाणे :-

१) आदिवासी हस्तकलाकारांना "जिल्हा उदयोग केंद्र" व "खादी ग्रामोदयोग" मार्फत विशेष आर्थिक प्रोत्साहन देऊन हस्तकलाकारांची संख्या वाढविणे, जेणे करुन अधिक व्यक्तिंना "स्वयंरोजगार" प्राप्त होईल.

२) आदिवासी हस्तकलाकारांच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्यात येवून जास्तीत जास्त आदिवासी हस्तकलाकारांना सहभागी करुन घेऊन रोजगार उपलब्ध करुन देण्यास शासकीय पातळी वरुन प्रयत्न करण्यात यावेत.

३) आदिवासी कारागीरांना हस्तकला व्यवसायाचे "खादी ग्रामोदयोग" व "जिल्हा उदयोग केंद्र" यांचेकडून प्रशिक्षण देऊन प्रशिक्षीत करण्यात यावे. तसेच आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील औदयोगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये (ITI) प्रवेश देऊन शैक्षणिक अट शिथिल करुन आदिवासी हस्तकलाकारांना प्राधान्याने प्रवेश देण्यात यावा.

४) हस्तकला कारागीरांना भांडवल उभे करण्यामध्ये अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागते यासाठी शासनामार्फत वित्तीय संस्थामार्फत बँकामार्फत कर्जपूरवठा करण्यात यावा तसेच "युथ स्किम" मधूनही व्यवसाय सुरु करण्यासाठी कर्जपूरवठा करण्यात यावा यासाठी आदिवासी हस्तकलाकारांकडून "तारण" घेण्याची अट शिथिल करण्यात यावी.

५) हस्तकलाकारांच्या वस्तूंना शासनाकडून

कायमस्वरुपी बाजारपेठ उपलब्ध करुन देणे गरजेचे आहे. तसेच महाराष्ट्र लघुउदयोग विकास महामंडळ (MSSIDC) यांचे मार्फत आदिवासी हस्तकलाकरांच्या वस्तू विनाशूल्क विक्रीस ठेवण्यात याव्यात यामुळे हस्तकलाकारांचे प्रोत्साहन वाढून अनेक हस्तोदयोजक यामध्ये सहभागी होतील.

६) हस्तकलाकाराची निवड झाल्यानंतर प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या शिफारसी वरुन आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेकडूनच त्वरीत भांडवली कर्ज देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

७) आदिवासी हस्तकलाकारांना प्रशिक्षिण देताना **'लोकरुची'** नुसार प्रशिक्षण देण्यात यावे प्रचलित प्रशिक्षणाचा अंतर्भाव नसावा पारंपारीकता व हस्तउत्पादितता यावर भर देण्यात येवून प्रशिक्षण आयोजीत करण्यात यावे.

□□□

ठाणे जिल्हयातील क्षेत्रिय पहाणी :

काही अनुभव

- उज्वला थोरात •

ठाणे जिल्हयात दारिद्रय रेषेखालील आदिवासींना विविध शासकिय योजनांचा लाभ देऊन त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यास मदत करणाऱ्या विविध योजनांची फलश्रुती बघण्यासाठी ऑक्टोबर व नोव्हेंबर -९४ मध्ये आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेतर्फे दौरा आयोजित करण्यात आला होता. या दौऱ्यात आलेले काही अनुभव इथे नमूद करीत आहे.

आदिवासी म्हटला की तो साधा-भोळा, निष्कपट, भिडस्त स्वभावाचा, अव्यवहारी वृत्तीचा अशी एक साधारण प्रतिमा आदिवासींमधे काम करणाऱ्यांच्या मनात असते. पण शहरीकरण, सांस्कृतीकरणाच्या प्रभावामुळे हळूहळू आदिवासींची स्वभाववैशिष्टयेही बदलू लागली आहेत. याचा एक अनुभव डहाणू तालुक्यात गंजाड जवळील एका पाडयामधे आला .या भागातील ७८% आदिवासी शेतकरी असून १९% आदिवासी शेतमजूर आहेत. या शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न वार्षिक १,००० ते ४,००० असून चरितार्थाकरीता त्यांना शेती बरोबर शेतमजुरीही करावी लागते. यातीलच एका लाभार्थ्याला एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत किराणामालाचे दुकान देण्यात आले होते. या लाभार्थ्याने आपल्याला मिळालेल्या योजनेचा पुरेपुर लाभ उठविण्याकरिता जास्तीत जास्त ग्राहकवर्ग आकृष्ट करुन घेण्याकरिता आपल्या दुकानात किराणा सामानाबरोबर पॉपकॉर्न, वेफर्स, तसेच थम्स-अप, कोकाकोला सारख्या दिसणाऱ्या परंतू नकली कंपनीच्या शीतपेयांच्या बाटल्या आणि दारुकरिता लागणारा काळा गूळ विक्रीकरिता ठेवला होता. या दुकानदाराचे दिवसाचे उत्पन्न २५० ते ३०० रुपये होते. याच भागातील इतर शेतकरी शेतमजुरांचे उत्पन्न दिवसाला जास्तीत जास्त २५ रु. पर्यंत जात होते. तुमच्या दुकानाला एवढा फायदा कसा होतो असे विचारले असता त्याने सांगितले की त्याच्या दुकानातील शीतपेयांच्या बाटल्या आणि दारुचा गूळ यांच्या जोरदार विक्रीमुळे त्याला हा फायदा होतो. त्याने ठेवलेल्या या नकली कंपनीच्या शीतपेयांच्या बाटल्या त्याला प्रत्येकी १.५०रु प्रमाणे मिळतात. त्यांची विकी तो ३.५०रु ला एक या प्रमाणे करतो. त्यांच्या दुकानातून रोज १००-१५० बाटल्यांचा खप होतो या बाटल्या तो रोज कंपनीच्या मॅटेडॉर मधुन मागवतो. येथील लहान मुलांना या पेयाचे इतके आकर्षण आहे की ते ही या मॅटेडोरची रोज वाट पहात असतात. हा दुकानदार अतिशय व्यापारी वृत्तीने माल भरत असल्याचे व विक्री करत असल्याचे आढळले. लोकांना काय आवडेल, रुचेल ते ओळखून त्यांना ते देण्याचे त्यांना नवनवीन गोष्टींची सवय करुन देण्याचे तंत्र या दुकानदाराला चांगलेच जमले होते याचेच आणखी एक उदाहरण म्हणजे त्याने आपल्या दुकानात इंटरनॅशनल लक्सही विक्रीस ठेवला होता. आणि या भागातील तरुण मुलेमुली मधे त्याचा बऱ्यापैकी खपही होत होता आदिवासी संस्कृतीमधे घडणाऱ्या परिवर्तनाचे

• अन्वेषक, आ. सं.व. प्र.शि. सं. म.रा. पुणे - १.

वारे आम्हाला त्यामुळे जाणवू लागले..

डहाणूमधेच आशागड भागात एका आदिवासी वृध्द गृहस्थाने ग्रामसेवकाचा सल्ला आचरणात आणून आपले वार्षिक उत्पन्न कसे वाढविले याचे आणखी एक चांगले उदाहरणही पहावयास मिळाले. आशागड भागात या गृहस्थाची चार ते पाच एकर जमीन आहे. ही शेत जमीन एका छोटया डोंगराच्या पायथ्याशी असून त्या जमीनीत एकात्मिक ग्रामीण विकास योजने अंतर्गत त्या लाभार्थ्याला विहिर, मोटारपंप, ड्रीप इरिगेशन करीता पाईपलाईनचा सेट या सर्व गोष्टींचा संच एकेक करुन टप्याटप्याने देण्यात आला विहिरीमुळे पाण्याची सोय झाल्यामुळे तांदुळ, नागली, वरई याबरोबरच हा शेतकरी भाजीपालाही दुबार-तिबार पध्दतीने घेऊ लागला. एवढयावर न थांबता त्याने कोसबाड येथून चिक्कूची रोपे आणून शेताच्या बांधावर चिकूची २०-२५ झाडे लावली शेतीकरीता खते - बीबियाणे तर मिळविलीच पण एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमातूनच बैलगाडी - बैलगाडी ही मिळविली. याचा वापर तो शेतीच्या कामाकरिता करतो शिवाय गवत कापणीनंतर तो व्यापाऱ्यांना तीन महिने बैलगाडी भाडयाने देतो विहिरी जवळच्या भागात त्याने जो भाजीपाला लावला त्याच्या विक्रीतून त्याला चांगला लाभ होतो आहे. शिवाय हंगामाप्रमाणे तो काकडयांचे पीक घेतो आणि नुसत्या काकडयांच्या विक्रीतून त्याला हंगामाला दोन ते तीन हजारांचा लाभ होतो. या सर्व योजनांवरील कर्ज त्याने नियमित हप्त्यानुसार फेडले असून सध्या तो निर्धुर चुल घेतली तर काय फायदा होईल ,गोबरगॅस प्लँट म्हणजे काय याची ग्रामसेवकांकडे चौकशी करुन त्या योजनेचा लाभ घेण्याच्या विचारात असल्याचे आढळले या शेतजमिनी जवळील छोटयाशा डोंगरावरील पठारावर त्याने सुंदर झोपडे बांधले आहे त्याच्या घरी भेट दिली असता त्याची सून व बायको यांच्या अंगावरील चांदीचे मोजके दागिने त्यांच्या राहाणीमानात हळूहळू होत चाललेल्या सुधारणेची साक्ष देत असल्याचे निदर्शनास आले. केवळ ग्रामसेवकाच्या मार्गदर्शनामुळेच या योजनांचा लाभ घेता आला व त्याचा अतिशय फायदा झाला असे या लाभार्थ्याने सांगितले. वार्षिक एक-दोन हजारावरील त्याचे उत्पन्न आता सहा हजारांवर आले असून ते यापेक्षा जास्त वाढावे याकरिता आपल्या दोन तरुण मुलांसह प्रयत्नशील रहाणार असल्याचे त्याने सांगितले . त्या वृध्द कष्टाळू लाभार्थ्याचे डोंगरावरील टुमदार घर, पायथ्याला पसरलेली शेतजमीन, त्या वृध्द शेतकऱ्याच्या बायकोचा व सूनेचा हसरा चेहरा या बाबी कागदावरील आकडेवारीपेक्षा जास्त सुस्पष्टपणे त्यांना मिळालेल्या योजनेच्या लाभाचे दाखले देत होत्या.

आदिवासीं करिता निर्माण केलेल्या विविध योजना त्यांच्या आर्थिक उत्पन्नात सुधारणा करु शकतात. पण इथे एक बाब आवर्जून नमूद कराविशी वाटते ती अशी की, केवळ योजना देऊन थांबलो नाही तर ती योजना यशस्वी होत नाही. योजनेबरोबरच आदिवासींना योग्य मार्गदर्शन करणे, योजनांचा सतत पाठपुरावा करणे, मिळालेल्या लाभातून बचत व पुर्नगुंतवणूक करण्यात आदिवासींना प्रवृत करणे आवश्यक आहे. असे झाले तरच या योजनांचा हेतू फलद्रूप होऊन आदिवासींचा आर्थिक दर्जा उंचावू शकेल.

❑❑❑

"आदिवासी गावातील ग्रामस्थांनी स्वतःच्या गावातील दारुबंदीसाठी केलेले समग्र प्रयत्न".

किरण पी कदम.●

प्रास्ताविक :-

आदिवासी समाजात अनेक वाईट चालींचा प्रादुर्भाव आढळतो. त्यातील महत्वाची गोष्ट म्हणजे दारु. पूर्वीपासून दारु हे या समाजातील महत्वाचे वाईट व्यसन आहे. प्रत्येक गावात जवळ-जवळ प्रत्येक घरी दारुचा प्रादुर्भाव होता. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांही दारु प्राशन करीत आणि हा व्यवसाय म्हणूनही दारु तयार केली जाते. आदिवासींच्या प्रत्येक धार्मिक, सामाजिक कार्यात दारु शिवाय कोणतेही कार्य घडत नसते. अगदी जन्म ते मृत्यू पर्यंत दारु ही महत्वाची भूमिका करत होती.

माझे गाव नाशिक जिल्हयातील कळवण तालुक्यातील साकोरेपाडा हे आहे. नाशिकपासून ५५ कि.मी. व कळवणहून ६ कि. मी. गावाच्या चारही द्रिशांना डोंगर तर शेजारुन नदी वाहते. जवळचं सप्तश्रृंगी देवीचा डोंगर. हे एक प्रसिध्द धार्मिक स्थळ आहे. या गावातील ९९% लोक आदिवासी म्हणजे कोकणा जमातीचे आहेत. १००० लोक वस्तीच्या गावात शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण तर खूपच कमी आहे. या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. पूर्वी या गावातील शेती मुख्यत्वे कोरडवाहू होती. जोड व्यवसाय म्हणून कुक्कुट पालन, शेळी पालन. गाय व बैल ही मुख्यत्वे आहेत. हंगामी शेती व्यवसायाने मजुरी करणे त्यांना भाग होते. आज बागाईत शेतीचे क्षेत्र वाढले. सरकारी सुविधांमुळे वीज पंप, बसवून बारमाही पिके काढू लागली. त्यांची आर्थिक स्थितीही त्यामुळे सुधारत आहे.

पार्श्वभूमी :-

पूर्वी या गावात कोरडवाहू शेती असल्याने ती पूर्णतः पावसावर अवलंबून असे. त्यामुळे कोरडा किंवा ओला दुष्काळाचा फटका बसत असे. त्यामुळे आर्थिक स्थिती खालावत गेली होती. कर्जबाजारीपणा वाढला होता. मजुरी ही मिळणे कठीण होते अशा स्थितीत दारु व्यवसाय एक उत्पन्नाचे साधन म्हणून केला जात होता. लोक दारुच्या पूर्णपणे आहारी गेले होते. त्यामुळे कौटुंबिक, सामाजिक व आर्थिक स्थिती खालावलेली होती. दारुचा त्यांच्या मानसिकतेवर परिणाम झाला होता. कुटूंब व्यवस्था खिळखिळी झाली होती. त्याचा परिणाम घटस्फोटाचे प्रमाण अधिक होते. भांडणे रोजचं होत, पोलीसांपर्यंत भांडणे जात होती. त्यामुळे काम न करता दारु पिऊन शेतीकडे, कुटूंबाकडे दुर्लक्ष झाले होते. सावकारांचे कर्ज वाढतच होते. त्यामुळे सर्वचं दुष्परिणाम त्यांच्या शारीरिक व मानसिकतेवर झालेले होते.

या सर्व परिस्थितीचा गावातील तरुणांनी विचार करण्यास सुरुवात केली या सर्व वाईट गोष्टींना मुख्यत्वे दारु हा घटक कारणीभूत होत आहे असे लक्षात येऊ लागले. दारु पिण्यास बाहेर गावातील लोक येत तेव्हा त्यांचा स्त्रियांकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन वाईट असे.यातचं

● सामाजिक कार्यकर्ता,शिक्षक कॉलनी, सुस रोड, पाषाण, पुणे -८.

आदिवासी समाजात वारकरी संप्रदायाचे काम जोम धरु लागले होते. दळवट येथील दयानंद महाराज, दहयाण्याचे पंडीत महाराज यांनी लोकजागृतीचा मार्ग स्वीकारला होता. त्याचा परिणाम हळूहळू पण निश्चित कायमस्वरुपी होत होता. गावातील तरुण याकडे आकृष्ठ झाले. त्यांनी प्रथमत: गावातील राजकीय सत्ता हस्तगत ग्रामपंचायत निवडणुकीव्दारे केली. जुन्या व्यसनी लोकांना बाजूला सारले आणि गावात संपूर्ण दारुबंदीचा आदेश काढला प्रथमत: लोकांना दारुच्या दुष्परिणामाची कल्पना दिली. आणि लोक स्वत: दारुबंदीसाठी प्रवृत्त झाले. त्यांच्यावर कोणतीही दडपणे आणली नाही. स्वत:चं ती जागृत झाली. प्रत्येक घर दारुचा कारखाना असे त्यांनी दारुचे मडके फोडून टाकली सर्वानुमते दारु न करण्याचा निर्णय गावातील पंचांनी घेतला. दारु करणाऱ्याला गावदंड ठरविण्यात आला पण तशी वेळ दहा वर्षात आली नाही. अनेक लोक स्वत: वारकरी संप्रदायात सामील झाले.

या सर्व कार्यासाठी गावातील सरपंच श्री. दिनकर बागुल, श्री. काशीराम वेडू, महाले, श्री. काळू संपत चौरे, श्री. विठ्ठल काळू गवळी, श्री. अंबर मोमीराम बागुल, श्री. सुभाष वामन भोये इ. तरुण कार्यकर्त्यांनी परिश्रम घेतले आणि गावकरी मंडळीनी त्यांना पूर्णत: सहकार्य केले.

दारु बंदीचा परिणाम :-

दारु बंदीचा मुख्यत्वे चांगला परिणाम कुटूंब व्यवस्थेवर झाला. घटस्फोटाचे प्रमाण एकदम कमी झाले. कुटूंबात मानसिक शांती लाभली. अध्यात्मिक ज्ञानात भर पडल्यामुळे जीवनाकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन बदलला. लोक शेतीकडे अधिक लक्ष पुरवू लागले. बागाईत शेती करण्याकडे लक्ष केंद्रित केले. सरकारी योजनांचा अधिकाधिक फायदा मिळवून या व्यवसायात प्रगती आली. आज येथील लहान शेतकरी मजुरही आनंदाने राहू शकतो. त्याच्या उत्पन्नात वाढ झाली जोड व्यवसायातही प्रगती वाढली. वनांचे महत्व लक्षात घेऊन वृक्षारोपण करण्याकडे कल वाढू लागला. कोर्ट-कचेऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले. गावातील वाद शक्यतो गावातच समजुतीने मिटवू लागले. गावाला एक प्रतिष्ठा उत्पन्न झाली. याचा परिणाम आजुबाजूच्या आदिवासी गावातील लोकांनी त्यांच्याही गावात दारुबंदी जाहीर केली. आज गावातील मजुरही विमा योजनेत भाग घेऊ लागला. बँकेत स्वत:चे खाते खोलू लागला. मुलांच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष पुरवू लागला. आणि एक सुजलाम्-सुफलाम् ग्राम म्हणून ओळखले गेले. आज तेथील प्रत्येक नागरिक सुजाण नागरिक म्हणून प्रतिष्ठेने मिरवू शकतो. मागील काळाचा डाग त्यांनी पुसून टाकला.

आज या भागात हे कार्य जोमाने चालू आहे. अनेक आदिवासी गावात दारुबंदी आहे. इतरही गावे हळूहळू यात सहभागी होत आहेत. सामाजिक संस्था व इतर सरकारी माध्ययांनी यात त्यांना मदत केली तर खूपचं लवकर प्रगती होईल. आदिवासी आता जागृत होत आहे. त्याला फक्त हवा आहे मार्ग दाखविणारा; त्याच्या हातात बळ आहे. त्याला काहीही अशक्य नाही. तो कुणा पुढेही हात पसरतं नाही फक्त त्यांना मार्गदर्शक हवा., साथ हवी.

❑❑❑

खाँसी लोकसाहित्यातील स्त्री प्रतिमा

डॉ. लता छत्रे •

आसाममधील खाँसी आणि गारो या टेकडयांमधुन वसाहत करून रहाणाऱ्या खाँसी या आदिवासी जमातीचा परिचय अनेकदा मातृसत्ताक पध्दतीचे एक उत्कृष्ठ उदाहरण म्हणून केला जातो. परंतु मातेकडून वंश ओळखला जाणे एवढया मर्यादित अर्थानेच खाँसी मातृसत्ताक नाही तर धर्म, समाज, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती आदि संस्कृतीच्या विविध अंगांमध्येही खाँसी स्त्रीला महत्वाचे स्थान आहे. जणूकाही खाँसी स्त्री ही खाँसी संस्कृतीची शिल्पकारच आहे. खाँसीच्या लोककथांमधुन जेव्हा आपण या शिल्पकाराची ओळख करुन घेतो तेव्हा आपल्याला असे दिसते की कोण्या आदिदैविक किंवा आदिभौतिक शक्तीने तिला हे स्थान बहाल केलेले नाही तर निसर्गाच्या सान्निध्यात रहात असताना पंचेन्द्रियांना गोचर होणाऱ्या घटनांचा खाँसीनी जो अन्वयार्थ लावलेला आहे त्यातून त्यांचा जीवनविषयक आणि स्त्रीविषयक दृष्टिकोन नियत झालेला आहे. त्यांचा हा दृष्टिकोन त्यांच्या लोककथांमधुन तसेच रितीरिवाज आणि परंपरा यातून प्रतिबिंबीत होतो. प्रस्तुत लेखात खाँसीच्या लोककथांच्या आधारे त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सर्वसाधारणपणे नागरसंस्कृतीमध्ये तसेच पितृसत्ताक समाजात स्त्रीकडे एक उपभोग्य वस्तू म्हणून बघितले जाते. पुरुषाच्या कर्तृत्वाचे त्याच्या संपत्तीचे प्रदर्शन करणारी ती एक प्रदर्शनीय वस्तु आहे असे समजून तिच्याकडे बघीतले जाते. म्हणूनच कदाचित नागर सौंदर्यशास्त्रात किंवा संस्कृत वाङ:मयात स्त्री सौंदर्याचे वर्णन विविध उपमा देऊन केले जाते .असे करित असताना अनेकदा नैसर्गिक वस्तु प्राणी यांच्यात असलेल्या सुंदरतेशी तिची तुलना करुन तिला हरिणाक्षी,कमलाक्षी इत्यादी नावाने संबोधतात. तिच्या सौंदर्याचे वर्णन करुन तिला वश करण्याचा प्रयत्न केला जातो. स्त्री ही एक उपभोगाची वस्तु आहे आणि तिच्यात बुध्दि, कर्तृत्व आदि गुण असू शकतात हेच अनेकदा विसरले जाते, आणि मग तिला पायातली वहाणेची सरळ सरळ उपमा दिली जाते . अशा तऱ्हेने पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते आणि तिच्या सौंदर्याकडे एका पवित्र दृष्टिकोनातून न बघता पुरुषांच्या वासनांच्या पुर्तीचे एक साधन समजून कामुक दृष्टिने बघितले जाते.

स्त्रीला दुय्यम दर्जा देण्याच्या कामी संस्कृतीचा साकल्यात्मक अभ्यास करणारे मानवशास्त्रज्ञही मागे आहेत असे दुर्दैवाने म्हणता येत नाही शेरी ऑर्ट्नर या मानवशास्त्रज्ञाने संस्कृती आणि निसर्ग या प्रतीकांच्या सहाय्याने स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान कसे आहे हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याच्यामते संस्कृती ही पुरुषाचे तर निसर्ग हा स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करतो. संस्कृती ही संस्कारीत असते. तिची निर्मिती माणसाच्या अमर्याद

• तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विदयापीठ, पुणे ७

गरजांची पुर्ती ही मर्यादित नैसर्गिक संपत्तीवर आधुनिक तंत्रशास्त्र आणि तंत्रज्ञान यांचा वापर करुन म्हणजेच पुरुषाने निसर्गावर संस्कार करुन झालेली आहे. निसर्ग हा मानवाच्या उपभोगांचे साधन आहे. स्त्रीसुध्दा निसर्गासारखीच आहे. मानवाच्या सांस्कृतिक जीवनात तिचे स्थान केवळ मुलांना जन्म देणे आणि त्यांचे पालन करणे ऐवढयापुरतेच मर्यादित आहे. वंशसातत्य टिकावे म्हणूनच केवळ स्त्रीचा उपयोग आहे. या मानवशास्त्रज्ञाच्या मते संस्कृतीच्या जडणघडणीमध्ये स्त्रीचा काहीच सहभाग नसतो पुरुष मात्र कला, नवीन विचार, परंपरा निर्माण करुन संस्कृती संपन्न करीत असतो.

या पार्श्वभूमीवर आपण जेव्हा खाँसींच्या लोककथांमधून त्यांच्या स्त्रीविषयीच्या कल्पनांकडे पाहतो तेव्हा आपल्याला असे जाणवते की मानवशास्त्रांच्या या सिध्दान्ताला छेद गेलेला आहे आणि म्हणूनच मानवशास्त्रीय दृष्टिकोनातून स्त्रीकडे बघण्याची नव्याने गरज निर्माण झाली आहे. तसेच नागर संस्कृती मध्ये आणि आदिवासी संस्कृतीत स्त्रीकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात कशी तफावत आहे हेही जाणवते.

खाँसी आदिवासी स्त्रीकडे एक उपभोग्य वस्तु म्हणून बघत नाहीत तर तिच्याकडे जगत्‌जननी म्हणून बघतात. खाँसी या शब्दाचा अर्थच मूळी मातेपासून जन्म असा होतो. स्त्री ही विद्वता, बुध्दी आणि शक्ति यांचे अधिष्ठान आहे असे ते मानतात. तिला मानवाच्या सुखासाठी झटणारी देवता मानतात. म्हणूनच त्यांच्या लोककथांमध्ये स्त्रीचे दर्शन घडते ते ती जननी आहे म्हणून. तिच्या ठायी असणारे ममत्व, जिव्हाळा, बुध्दि आणि पराक्रम आदि गुणांची जाणीव खाँसीना आहे म्हणूनच स्त्रीला केवळ लोककथा आणि दैनंदिन जीवन यात महत्त्वाचे स्थान देऊन ते थांबले नाहीत तर ते तिच्या तेजाची पूजा करतात. तिच्यापासून कलांची, नवीन विचारधारांची निर्मिती होते असे ते मानतात. प्रस्तूत लेखात खाँसी लोककथांच्या आधारे खाँसी स्त्रीची ओळख करुन घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सर्वसाधारणपणे आदिवासी समाज हा नागरसंस्कृतीपासून दूर डोंगरकपारीत, दाट जंगलात रहात असतो. खाँसी त्याला अपवाद नाहीत. जंगलात मिळणारी कंदमुळे आणि लाकूडफाटा, शेती हीच प्रामुख्याने त्यांच्या उदरनिर्वाहाची साधने आहेत. अलीकडे त्यांच्या उपजीविकेची साधने बदललली आहेत. त्यामुळे खाँसी निसर्गाकडे एक दाता म्हणून बघतात. त्यांच्या दृष्टिने निसर्ग एक चैतन्य असून जीवनाचे उगमस्थान आहे .अशाप्रकारे निसर्गाविषयी ममत्व वाटणाऱ्या खाँसींच्या या दृष्टिकोनाचे वैशिष्टये म्हणजे हे आदिवासी स्त्रीला निसर्गरुपात बघतात. त्यांच्या मते निसर्गामध्ये जे जे सुंदर, पवित्र आहे ते ते स्त्रीरुपी आहे. अशा पध्दतीने निसर्गाला स्त्रीरुपात बघण्याचे कारण कदाचित असे असावे की रोजच्या अनुभवातून त्यांना हे उमगले असावे ,की स्त्री ही जन्मदात्री आहे, नवीन जीवाची पालनकर्ती, संरक्षणकर्ती आहे. म्हणूनच स्त्रीकडे जीवनाचा एक स्त्रोत म्हणून बघणाऱ्या खाँसींच्या दृष्टिने निसर्ग ही एक स्त्री आहे, माता आहे.

खाँसी आदिवासींमध्ये अनेक कुलं आहेत. त्यांचा असा विश्वास आहे की या प्रत्येक कुलाचा जन्म एका स्त्रीपासून झालेला आहे. तर खाँसी 'डिअेनोंडोह' या कुलाचा जन्म मत्स्यकन्येपासून झालेला आहे; तर खाँसी राज्याचे नेतेपद ज्या 'सिइम' कुलाकडे असते त्या कुलाचा जन्म एका अद्‌भुत स्त्रीपासून झालेला आहे. ही स्त्री पवित्र शिलाँग पर्वताची मुलगी. यासंदर्भात अशी कथा सांगितली जाते की फार पूर्वी अशी बातमी पसरली की 'पोमर्लाक्र' या गांवाजवळ असलेल्या 'युमिअम' या नदीजवळील 'मरई' च्या गुहेत एक अद्‌भुत स्त्री वसती करुन राहिली आहे. ही स्त्री सुंदर आणि तरुण होती. अनेकांनी तिला आपलेसे करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. नंतर 'नॉनग्जिरिंग' गावातील 'नाँनग्निरि कोंगोर' हा तरुण ' यु ट्युजलयंगक्रेटेंग' नावाचे फुल घेऊन तिच्याजवळ गेला. ते फुल पाहून ती स्त्री अतिशय प्रभावित झाली आणि ते फुल घेण्यासाठी झेपावली. या संधीचा फायदा घेऊन त्याने तिला घरी आणले

आणि सभ्यपणे वागून तिच्याशी लग्न केले त्यानंतर त्या स्त्रीने अनेक विद्वान आणि बुध्दिमान मुलांना आणि मुलींना जन्म देऊन ती पुन्हा पूर्वी जिथे रहात होती तेथे निघून गेली. अशा तऱ्हेने एका तेजस्वी स्त्रीपासून जन्मलेली ही मुले 'कि सिमसिम् बेली ' म्हणून ओळखली जाऊ लागली आणि त्यांची पुढे खाँसींचा प्रमुख म्हणून नेमणुक झाली.

खाँसींच्या जन्माविषयी अशीही एक कथा सांगितली जाते की अनेक वर्षांपूर्वी 'पोमलक्राइ' या गावातील 'मरई' च्या गुहेजवळ एक खूप उंच खडक होता. तो खडक मोठा असल्याने त्या खडकावर कोणालाही चढता येत नसे. या खडकाच्या आसपास अनेक गुराखी त्यांची गुरे राखित आनंदाने खेळत असते. एके दिवशी त्या उंच खडकावर त्यांना बालक दिसले, ते बालक त्यांच्याकडे शांतपणे बघत होते. ते पाहून ते गुराखी आश्चर्यचकीत झाले आणि त्यांनी गावाकडे धूम ठोकून गावातील वडिलधाऱ्या माणसांना ही बातमी सांगितली. ही बातमी ऐकून गावातील सर्व मंडळी त्या ठिकाणी आली. त्यांनीही त्या उंच खडकावर त्या बालाकाला पाहिले. त्या उंच ठिकाणी जाणे त्यांच्यापैकी कोणालाही शक्य नव्हते. परंतु त्यांच्यात 'यु मायलिम नगप' नावाचा धाडसी मनुष्य होता. त्याने अनेक प्रयत्न करुन त्या बालकाला खाली घेतले आणि त्याच्या मुलीप्रमाणे तिचे लालनपालन केले. ही मुलगी अतिशय बुध्दिमान आणि विद्वान होती तिचे मानलेले वडिल तिच्याशी अनेक बाबतीत विचारविनिमय करित, तिचा सल्ला घेत. तिने खाँसी लोकांना गाणी ,नृत्य आदि अनेक कला शिकवल्या ;या तिच्या गुणांमुळेच ती त्यांची राणी झाली. वयात आल्यावर योग्यवेळी तिच्या वडिलांनी तिचा विवाह 'यु कोंगोर नॉनजरि' नावाच्या तरुणाशी करुन दिला. नंतर ती अनेक विव्दान बुध्दिमान मुलांची आणि मुलींची माता झाली. एके दिवशी तिने तिच्या जन्माचे रहस्य खाँसींना सांगितले की ती शिलाँग पर्वताची मुलगी असून त्याची परवानगी घेऊनच मानवाचे कल्याण करण्याकरता त्यांच्यात येऊन राहिली होती. तिच्या जन्माचे अशा पध्दतीने रहस्य सांगून ती कायमची अदृश्य झाली. या दिवसापासून तिची मुले खाँसी जमातीचे प्रमुख म्हणून ओळखले जाऊ लागले. आजही खैरिम आणि मायल्लिम ही दोन कुटूंबे 'सिसम्' किंवा खाँसी प्रमुख म्हणून ओळखली जातात.

अशा तऱ्हेने खाँसी जमातीची पूर्वज एक स्त्री आहे असा त्यांचा समज आहे. या त्यांच्या विश्वासानेच त्यांच्यात मातृसत्ताक पध्दत रुझली असावी.

खाँसी जमातीची पूर्वज जशी स्त्री मानली जाते त्याप्रमाणेच समाजाच्या उदरभरणाची व्यवस्थाही स्त्रीनेच लावलेली आहे असा त्यांचा विश्वास आहे. खाँसी लोककथांमधून ही स्त्री कधी एखादया छोटयाशा पक्षाच्या रुपाने भेटते, तर कधी नदीच्या रुपाने, छोटा पक्षी आणि नदी यांचे रुप घेऊन एका स्त्रीने मानवाच्या जीवितासाठी आवश्यक असणारा सूर्यप्रकाश आणि पाणी पृथ्वीवर कसे आणले याविषयीच्या त्यांच्या कथा अगदी बोलक्या आहेत. खाँसी रहात असलेल्या भागात 'डिनजिई' नावाची शिलाँगच्याच तोडीची एक टेकडी आहे. या टेकडीवर ' 'शिलाँग सिइम्' कुलाची वसती असलेली बरीचशी गावे आहेत. फारपूर्वी 'का डिनजिई' नावाचा एक प्रचंडवृक्ष तेथे वाढत होता. या वृक्षाच्या दाट छायेमुळे संपूर्ण जग अंधारमय झालेले होते. छोटासाही सूर्यप्रकाश जमिनीपर्यंत पोहोचू शकत नव्हता. तेव्हा खाँसींना असे वाटले की जोपर्यंत हा वृक्ष नष्ट होत नाही तोपर्यंत पृथ्वीवर अंधार पसरेल. पृथ्वीवरील लोकांना चांगले आणि संपन्न दिवस येण्यासाठी हा प्रचंडवृक्ष तोडण्याची गरज आहे. असा विचार करुन त्यांनी तो वृक्ष तोडण्यास सुरुवात केली. पण तो वृक्ष इतका कठीण होता की तुटता तुटत नव्हता आणि दिवसभरात वृक्षाचा जेवढा भाग कापलेला असे तो दुसऱ्या दिवशी भरुन आलेला असे. हा वृक्ष तोडायचा कसा या विचाराने चिंताक्रांत झालेल्या त्या खाँसीजवळ एक छोटा पक्षी येऊन म्हणाला, 'मित्रांनो, एक वाघ या झाडाचे रक्षण करित आहे. दिवसभरात वृक्षाचा जो भाग तुम्ही कापलेला

५

असतो त्या भागावर हा वाघ मलमपट्टी करतो आणि त्यामुळे कापलेला भाग भरुन येतो तेव्हा तुम्ही त्या वाघाला आधी मारा आणि मग वृक्ष तोडा. छोटया पक्षाच्या या सल्ल्यानुसार खाँसींनी त्या वाघाला प्रथम ठार मारले आणि मग झाड तोडण्यास सुरुवात केली .असे केल्यामुळे ते झाड तुटले आणि सूर्यप्रकाश पृथ्वी पर्यंत पाहोचून लोकांचे जीवन संपन्न आणि भरभराटीचे झाले. या कथेतील छोटा पक्षी स्त्रीलिंगीय आहे यावरुन असे दिसते की मानवजातीला चांगले दिवस यावेत म्हणून एका स्त्रीनेच त्यांना तसा सल्ला दिला आणि त्यांचे जीवन प्रकाशमय केले.

जीवनात सूर्यप्रकाशा इतकेच महत्व पाण्यालाही आहे. प्रत्येक सजीव जीवाचा आधार पाणी आहे. पाणी नसेल तर प्रत्येक जीव तडफडून मरेल. म्हणूनच पाण्याला जीवन असे म्हणतात. पृथ्वीवर पाणी आणण्याचे श्रेय ख़ाँसी दोन देवतांना देतात. त्याची एक सुरस कथा आहे. शिलाँग पर्वताला 'का इम' आणि 'का न्गा' या दोन जुळया मुली होत्या त्या दिसायला सुंदर होत्या .त्यांच्या कुटूंबातील मंडळीकडून त्यांना स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे त्या जरा जास्त मोकळया स्वभावाच्या होत्या. त्यांना एकमेकींशिवाय अजिबात करमत नसे. एकदा पर्वताच्या माथ्यावरुन आजूबाजूचा देखावा पहावा म्हणून त्या तिथे गेल्या.त्या दोघीत 'का न्गा' ही थोडीशी भित्री होती तर 'का इम ' ही धीट होती. त्या पर्वत माथ्यावर गेल्यावर त्यांनी पळण्याची शर्यत लावण्याचे ठरविले. शर्यतीला सुरुवात करण्यापूर्वीच 'का इम ' हीने शर्यत तिच जिंकणार हे जाहिर केले आणि बहिणीला चिडवायला सुरुवात केली शर्यतीत जोरात पळता यावे म्हणून त्यांनी नदीचे रुप घेतले आणि धावायला सुरुवात केली 'का न्गा' अत्यंत सावधपणे आणि शांतपणे वळणं घेत घेत वहात 'का इम' च्या आधी मैदानावर आली. याउलट 'का इम' तिच्या स्वभावाप्रमाणे धो धो आवाज करित अनेक अडथळे पार करित मैदानी प्रदेशावर पोहोचली परंतु तो पर्यंत तिला उशीर झाला आणि 'का-न्गा ' हिने शर्यत जिंकली. वास्तविक शर्यत सुरु होण्यापूर्वीच ' का न्गाटाने' शर्यत जिंकणार म्हणून जाहीर केले होते परंतु तिचा पराभव झाला .जगापासून हा पराभव लपविण्यासाठी तिने तिचे पाच छोटया प्रवाहात विभाजन केले आणि अखेरीस तिच्या जुळया बहिणीशी तिचा संगम झाला आज या नदया 'का युम न्गॉट' आणि 'का युम इम' या दोन देवतांच्या नावाने ओळखल्या जातात. 'का इमने ' शर्यत जिंकल्यामुळे ती 'का न्गाटची ' मोठी बहिण म्हणून ओळखली जाते. मोठया बहिणीविषयी खाँसींच्या मनात विशेष आदर आहे. आजही ते या नदीला ओलांडण्यापुर्वी तिला नेवैदय दाखवतात. अशा रितीने नदीच्या रुपाने पाणी जमिनीवर आले.

यावरुन असे दिसते की खाँसी निसर्गाकडे जीवनाचा स्त्रोत किंवा उगमस्थान म्हणून बघतात. त्यांच्या दृष्टिने निसर्ग म्हणजे त्यांचे लालनपालन करणारी एक माता आहे. या मातेविषयी त्यांच्या मनात नितान्त आदर आहे. ती बुध्दिमान, विद्वान, राजकारण पटु आणि पराक्रमी आहे असा त्यांचा विश्वास आहे. ती केवळ त्यांचेच रक्षण करते असे नाही तर ती तिचे संरक्षण करण्यासाठीही समर्थ आहे. तिच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराला ती स्वकर्तृत्वाने कसे सामोरे जाते याविषयीची मजेशीर गोष्ट आहे. फार पूर्वी या जगात एका देवतेचे कुटूंब रहात असे. या देवतेला पाणी, अग्नि, आणि सूर्य या तीन मुली होत्या आणि चंद्र हा मुलगा होता या सगळया भावंडांपैकी सूर्य आणि चंद्र जास्त सुंदर आणि देखणे होते. चंद्र जसजसा मोठा व्हायला लागला तसतसा तो त्याचे दुर्गुण दाखवायला लागला .महिन्यातील काही दिवसच तो घरात रहात असे बाकीचे उरलेले दिवस तो गावभर हिंडत असे असा. हा चंद्र त्याच्या धाकटया बहिणीकडे वाकडया नजरेने बघत असे. एकदा तर त्याने सरळ आईकडे जाऊन धाकटया बहिणीशी लग्न करण्याची इच्छा प्रगट केली . हे ऐकताच आई चिडली आणि धाकटया बहिणीने तिच्या रक्षणासाठी चंद्राच्या अंगावर राख फेकली तेव्हा चंद्राच्या अंगावर डाग पडले आणि आजही ते तसेच आहेत असे खाँसींचे मत आहे.

स्त्री जरी तिचे रक्षण करण्यासाठी समर्थ असली तरी तिचे पावित्र्य राखणे तिला आदर दाखविणे, संकटकाळी तिला मदत करणे हे खाँसी त्यांचे कर्तव्य समजतात. स्त्रीविषयीच्या त्यांच्या या भावना ग्रहणाच्यावेळी ते करित असलेल्या विधीत तसेच त्या अनुषंगाने असणाऱ्या कथेत अधिक स्पष्ट होतात. फारपूर्वी खाँसी रहात असलेल्या जंगलात 'का नाम ' नावाची एक छोटी मुलगी तिच्या घरच्या लोकांसमावेत रहात असे. तिला कोणाची वाईट नजर लागेल याची धास्ती तिच्या आईला सतत वाटत असे. परंतु तिच्या वडिलांनी तिचे योग्य पध्दतीने लालनपालन करुन तिला जीवनोपयोगी चार गोष्टी शिकविल्या होत्या. एकदा पाणी आणण्यासाठी ती विहिरीवर गेली असताना एका वाघाने तिला पाहिले आणि त्याने तिला त्याच्या गुहेत ओढून नेले. वास्तविक त्या वाघाला त्या मुलीला खायचे होते. परंतु त्या छोटयाशा मुलीला खाऊन त्याची भूक भागली नसती, म्हणून तिला तो मोठे करायचे ठरवितो तिने कधीही आत्तापर्यंत इतके रुचकर पदार्थ खाल्ले नसतील असे मधूर पदार्थ तो तिला आणून देई. होता होता ती मुलगी मोठी झाली वाघ त्याचीच वाट पहात होता आणि एक दिवस त्याने त्या मुलीचा चट्टा मट्टा करायचे ठरविले मेजवानीसाठी जंगलातील इतर मित्रमंडळींना बोलवायला तो विसरला नाही .त्याचा हा दुष्ट डाव एका लहानशा उंदरीणीच्या लक्षात आला. तिला माहित होते की 'का नाम' अगदी असहाय्य आहे म्हणून तिने तिला मदत करावयाचे ठरविले तिने 'का नाम' ला वाघाचा दुष्ट हेतु सांगितला आणि गुहेतून पलायन करुन ' यु हायनरोह' या मोठया जादुगाराचा आश्रय घेण्याबाबत सुचविले. तो जादूगार दिसावयास अतिशय भयंकर होता. त्याला पाहून 'का नाम'च्या अंगाला कापरे सुटले. पण तरीही मोठया धीराने तिने त्या जादुगाराचा आश्रय घेतला. जादूरागानेही तिला संरक्षण देण्याचे ठरविले. वाघापासून तिला संरक्षण मिळावे म्हणून तिचे रुपांतर एका मोठया बेडकित केले आणि इतर कोणाच्याही देखत तिने तिचे मूळ रुप दाखवू नये अशी ताकद दिली तिचा .हा अवतार पाहून त्या पिटुकल्या उंदरिणीला वाईट वाटले. ती 'का नामला' घेऊन जंगलातील जादुच्या झाडापाशी आली .त्या झाडावर चढून 'का नाम ' जादूचे मंत्र पुटपुटली त्याबरोबर ते झाड वाढत जाऊन आकाशाला भिडले आणि स्वरक्षणासाठी 'का नामने' आकाशाला पाय लावले त्याबरोबर झाडही पूर्ववत ठेंगणे झाले . इकडे वाघ आणि त्याचा मित्रपरिवार गुहेत आले आणि पहातात तो त्यांची शिकार पळून गेलेली. त्यामुळे चिडून जाऊन त्या मित्रमंडळींनी त्या वाघाला ठार मारले.

आकाशात गेल्यावर 'का नाम' बेडकाच्या रुपात आश्रयाविना हिंडत होती तिचे कुरुप रुप पाहून तिला कोणीच आश्रय दयायला तयार नव्हते शेवटी सूर्यदेवतेला तिची दया आली आणि तिने तिच्या राजवाडयामध्ये 'का नामला' आश्रय दिला.

एके दिवशी 'का नाम ' मुळच्या रुपात बसलेली असताना सूर्यदेवतेच्या मुलाने तिला पाहिले. तिचे अप्रतिम लावण्य पाहून तो आश्चर्यचकित झाला त्याने तिच्या सौंदर्याचे सूर्यदेवतेजवळ कौतुक केले सूर्यदेवताही ते रुप पाहून स्तिमीत झाली. परंतू जोपर्यंत 'का नामचे' बेडकीत झालेले रुपांतर कायमचे नाहीसे होत नाही तोपर्यंत तिच्याशी एक शब्दही बोलायचा नाही. अशी तंबीही ती त्याला देते. एकादा 'का नाम ' बेडकाचे कातडे काढून झोपली असता सूर्यदेवतेने ते कातडे जाळून टाकले त्यानंतर 'का नामला' तिचे पूर्वीचे रुप कायमचे प्राप्त होऊन तिचा विवाह पर्यदेवतेच्या मुलाशी झाला.

सूर्यदेवतेचे आणि जादूगाराचे फार पूर्वी पासूनचे वैर होते सूर्यदेवतेने ते कातडे जाळल्याचे कळल्यावर जादूगाराने सूर्यदेवतेवर हल्ला केला. तिनेही मोठया धैर्याने या जादूगाराशी लढाई केली. आपल्या उपकारकर्त्या सूर्यदेवतेतरील हा हल्ला पाहून सगळे लोक क्षणभर बावरले नंतर त्यांनी मोठमोठयांनी आरडाओरड करण्यास सुरुवात केली .त्यांच्या आरडयाओरडयांनी आणि ढोलकांच्या

आवाजाने सारा आसमंत दुमदुमला.जेव्हा त्या दुष्ट जादूगाराने हा आवाज ऐकला तेव्हा सूर्दिवतेचानाद सोडून देऊन त्याने तेथून पोबारा केला. त्यानंतर ही काही काळाने जेव्हा दुष्ट राक्षस सूर्यदेवतेशी लढण्यास गेला असता त्याच्यावर अशाच प्रकारे पोबारा करण्याची पाळी आली.

खाँसींचा असा समज आहे की जेव्हा जादूगार सूर्यदेवतेवर हल्ला करतो तेव्हा सूर्यग्रहण लागते. सूर्यदेवता ही संपन्नता आणि उज्वलता यांची देवी असल्यामुळे तिचे पावित्र्य राखणे, तिला आदर दाखविणे हे त्यांचे परमकर्तव्य आहे असे ते समजतात. हे कर्तव्य पार पाडण्यासाठी ते विशिष्ट पध्दतीने ओरडतात, आणि ढोलकी वाजवतात त्यांचा असा विश्वास आहे की असे केल्याने ग्रहण लवकर सुटते. खाँसी लोकांमध्ये आजही हा विधी ग्रहणाच्या वेळी केला जातो.

अशा तऱ्हेने खाँसी स्त्रीकडे एक चैतन्य, जीवनाचे उगमस्थान म्हणून बघतात. स्त्रीविषयीचे त्यांचे हे विचार त्यांच्या लोककथांमधुन स्पष्ट होतातच शिवाय त्या आदिवासी जमातीत अस्तित्वात असाणारी मातृसत्ताक पध्दत मातेकडून वंश ओळखला जाण्याची पध्दती आहे. अर्थपध्दतीत तसेच राजकारणात तिला असलेले स्थान यात हे विचार प्रतिबिंबित होतात.

खाँसीचा स्त्रीकडे बघण्याचा हा दृष्टिकोन बघता हे जाणवते की आजपर्यंत मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्वज्ञान आदि महत्वाच्या ज्ञानशाखांमधुन तिला दुय्यम स्थान का व कसे याचीच चर्चा आणि वाद हिरिरिने मांडण्यात आलेले आहेत. परंतु खाँसींच्या या स्त्रीविषयीच्या वेगळया विचार पध्दतीमुळे आजपर्यंतच्या स्त्रीविषयीच्या वादाला वेगळे वळण मिळू शकते. त्याप्रमाणे आपल्याला असे दिसते की पुरुषप्रधान संस्कृतीमधील स्त्रीविषयक सौंदर्यशास्त्रापेक्षा खाँसीचे स्त्रीविषयक सौंदर्यशास्त्र खूप वेगळया प्रकारचे आहे पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीविषयक सौंदर्यशास्त्र उपभोग आणि स्वार्थ यावर आधारित आहे ,तर खाँसींचे सौंदर्यशास्त्र स्त्रीत असणारे पावित्र्य, ममत्व यावर आधारित आहे. तसेच नागरसंस्कृतीत अडकलेल्या स्त्रीवादी सौंदर्यशास्त्रात स्त्री एक उपभोग्य वस्तू ठरली होती, ती जन्म देऊ शकते हा तिचा दोष ठरला होता. परंतु खाँसींच्या वेगळया प्रकारच्या स्त्रीदृष्टिकोनामुळे हा दोष न ठरता तो तिचा गुण ठरला आहे. त्यांच्या सौंदर्यशास्त्रात जे जे सुंदर, पवित्र आहे ते ते स्त्रीत्वाचा अविष्कार आहे, जे जे मंगल आणि उदात्त आहे ते ते स्त्रीरुपी आहे. हा दृष्टिकोन जास्त प्रामाणिक आणि ऋजु आहे. येथे स्त्रीला सौंदर्यविषय न ठरवता तिच्यापासून सौंदर्याची निर्मिती होते. स्त्री ही सौंदर्याचे प्रतीक आहे असे मानले जाते .हा सौंदर्यवादी दृष्टिकोन पर्यावरणाशी जोडला तर निसर्ग आणि स्त्री यांच्यातील नवीन नाते स्पष्ट होते. जे जे सुंदर ते ते स्त्रीरुपी मानल्यामुळे निसर्गातील प्रत्येक सुंदर गोष्ट स्त्रीरुपीच आहे. तिच्यापासूनच नवीन विचारधारा, वाङ:मय आणि कला यांची निर्मिती होती हे मानावे लागेल स्त्रीची निसर्गाशी असलेली ही जवळीकता, तिची सृजनता हे तिचे दोष न ठरता तिचे गुण ठरतात, तिचे बलस्थान ठरतात. स्त्री नवनिर्मितीचे आदिस्थान आहे यामुळेच सध्यकाळी स्त्रीवादातील या वादाला खाँसी परंपरेतून वेगळे वळण मिळतेच पण वेगळया जीवनपध्दतीचाही निर्देश होतो.

संदर्भग्रंथ:-

1) Khasi Folk Tales - Rafy
2) The Khasis - P.R.T. Gurdon

□□□

मी पाहिलेला आदिवासी विकास

वसंत टेकाम.●

आदिवासी समाज, त्यांची संस्कृती, त्यांच्या चालीरीती याबद्दल शहरातील लोकांच्या मनात एक वेगळीच समजुत किंवा एक वेगळीच धारणा असते. माझा स्वत:चा जन्म एका आदिवासी कुटूंबात होऊनसुध्दा गडचिरोली जिल्हयातील भामरागड, कुवाकोडी परिसरातील आदिवासी बांधवांच्या जीवनपध्दती आणि चालीरिती-विषयी एक वेगळी उत्सुकता माझ्या मनात होती. १९६७ च्या मार्च महिन्यात जेव्हा मी समाजकल्याण विभागात सेवेसाठी प्रवेश केला तेव्हा गडचिरोली (तेव्हाच्या चंद्रपूर) जिल्हयातील आदिवासी बांधवांच्या जीवनात डोकावता येईल का? हा एक प्रश्न माझ्या मनात होता. आदिवासी बांधवांना त्यांच्या स्वत:च्या नैसर्गिक वातावरणात पाहण्याचा, त्यांची सुख दु:खे जाणून घेण्याच्या संधीची मला तब्बल १६·वर्षे प्रतिक्षा करावी लागली.

समाजकल्याण विभागातील सोळा वर्षाच्या सेवेनंतर माझ्या सेवा आदिवासी विकास (तत्कालीन आदिवासी कल्याण) विभागाकडे वळती करण्यात आली व मी आदिवासी कल्याण अधिकारी, एटापल्ली यांच्या कार्यालयात कार्यालय अधिक्षक पदावर रुजू झालो. सोळा वर्षे जी उत्सुकता, जे स्वप्न उराशी बाळगले ते साकार होण्याचा तो दिवस होता. एटापल्लीला असतांना त्या परिसरातील आदिवासी बांधवांचे राहणीमान, त्यांचे दैन्य पाहिले असता मनात विचार आला आज १९८३ साली भारत स्वतंत्र होऊन ३६ वर्षानंतर सुध्दा आदिवासी बांधवांची एवढी दयनीय अवस्था आहे. मग १९४७ पूर्वी या लोकांची स्थिती काय असेल?

या परिसरातील स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतरच्या आदिवासी विकास योजनांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला असता मला माहिती मिळाली की, महाराष्ट्र राज्य निर्मितीपूर्वी एटापल्ली पासून ३३ कि.मी. अंतरावर असलेल्या कसनसुर या गावी क्षेत्र संघटक, आदिवासी कल्याण यांच्या अधिनस्त आश्रमशाळेच्या धर्तीवर ४० विद्यार्थ्यांची भोजन-निवास व्यवस्थेची सोय होती. महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर ही शाळा/वसतिगृह जिल्हा परिषदेकडे वर्ग करण्यात आले.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर १९६४-६६ या काळात डॉ. डी. एस्. कोणरी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या शैक्षणिक पुर्नरचनेकरीता असलेल्या कोणरी आयोगाने शिक्षण पध्दती सोबत आदिवासी विकासासंबंधात काही विधायक सुचना केल्या होत्या. जून १९६६ मध्ये केंद्र सरकारला सादर केलेल्या आपल्या अहवालात कोणरी आयोगाने दऱ्या खोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासींना जो पर्यंत मुख्य प्रवाहांत आणले जात नाही तो पर्यंत पूर्ण राष्ट्राचा विकास शक्य नाही असे स्पष्ट मत व्यक्त केले होते.

कोणरी आयोगाच्या या सूचनांपुर्वी एकंदर तीन पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या होत्या. पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनात भारत हा कृषी प्रधान देश असल्याने प्रामुख्याने कृषी व उदयोगधंदे विकास, वीजनिर्मिती,

● प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, नागपूर.

कच्च्या मालाची निर्मिती यावरच जास्त भर दिला गेला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीस साक्षरता दर फक्त १०% होता. या एकाच माहितीवरुन नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या, गरीबी आणि काळजीने होरपळून निघालेल्या भारतासमोरच्या आर्थिक आव्हानांची कल्पना येईल. त्यामुळे या दोन योजनां काळात समाजकल्याण किंवा आदिवासी विकास या मुदयांकडे लक्ष देण्यास शासनकर्त्यांना उसंत मिळाली नाही.

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजना कालावधीत म्हणजे १९६१-६६ दरम्यान शासनकर्त्यांचे आदिवासी बांधवांच्या दैन्यावस्थेकडे लक्ष गेले. परिणामी या योजना कालावधीत आदिवासी बांधवांना गाई, बकऱ्या, कोंबडया पाळणे या सारख्या व इतर वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्यात आल्या. वैयक्तिक लाभाच्या या योजनांचा म्हणावा तितका फायदा आदिवासी बांधवांच्या उन्नतीत झाला नाही. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस कोणरी आयोगाने केलेल्या काही विधायक शिफारसी आणि परमपुज्य ठक्कर बाप्पा यांनी आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाकरता स्वबलावर चालवलेल्या वसतिगृह योजनांचा अभ्यास करुन आदिवासी मुलामुलींच्या शैक्षणिक विकासार्थ "आश्रमशाळा समुह" योजना कार्यान्वीत करण्यात आली. त्यानंतर क्षेत्र विकास योजना अस्तित्वात आल्या. म्हणजे खऱ्या अर्थाने आदीवासी विकास योजनांची सुरुवात १९७२ साली झाली.

आश्रमशाळा समुह योजना अस्तित्वात आल्यानंतर दुर्गम, डोंगराळ भागात राहणाऱ्या आदिवासी बांधवांच्या मुलामुलींना शैक्षणिक सोयी सोबत भोजन व निवास सुविधा उपलब्ध झाल्या. सुरुवातीच्या काळात या सुविधांचा लाभ घेण्याचा आदिवासी पालक तयार नव्हते. परंतु आश्रमशाळेतील सर्व कर्मचारी वृंदांच्या अथक परिश्रमाने आदिवासी बांधवांना शिक्षणाचे महत्व कळले आणि पालकमंडळी आपल्या पाल्यांना या शाळात दाखल करु लागली, आश्रमशाळेच्या स्वरुपात जणू विकासगंगाच आदिवासी क्षेत्रात अवतरली. कारण या आश्रमशाळांच्या मुलांच्या अन्नधान्य वाहतुकीकरता रस्ते, आरोग्य सोयीकरता प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र / उपकेंद्र, पोस्ट ऑफिस, बँका या सर्व गोष्टी एकापाठोपाठ एक अशा आदिवासी क्षेत्रात अवतरु लागल्या.

आश्रमशाळांमुळे आदिवासी विदयार्थी फक्त शिकलेच नाहीत तर प्रगत समाजाबरोबरीची बुध्दिमत्ता आपल्यात आहे हे या आदिवासी विदयार्थ्यांना प्रत्यक्ष दाखवून दिले आहे. आज आश्रमशाळातून शिक्षण घेतलेले अनेक आदिवासी विदयार्थी डॉक्टर, इंजिनिअर्स झाले आहेत आणि होत आहेत. ही नवी आदिवासी पिढी विकासवादी आणि विज्ञाननिष्ठ आहे परंतु त्यांचे पालक अदयापही त्यांचच्या गावातील पुजाऱ्यांच्या बंधनात आहेत. परंतु आश्रमशाळा समुहामुळे आदिवासी क्षेत्रातील राहणीमान, विचारसरणी यामध्ये अमुलाग्र बदल झाला आहे हे कोणालाही मान्य करावे लागेल.

प्रगतीशील. महाराष्ट्र राज्य शासन आदिवासी विकासाकरता ज्या ज्या योजना राबवित आहे, जे जे प्रयोग करीत आहे त्या सर्व योजना जश्याच्या तश्या राबविण्याचा प्रयत्न भारतातील इतर राज्य सरकारे करीत आहेत. उदाहरणार्थ.

(१) ज्या आदिवासी शेतकऱ्यांकडे जमीन आहे परंतु ओलीताचे साधन नाही अशा आदिवासींना विहीरी खोदून देणे किंवा विदयुतपंप /तेलपंप पुरविणे.

(२) आदिवासी शेतकऱ्यांना बैलजोडया-बैलगाडया पुरविणे किंवा जोडधंदा म्हणून दुग्ध व्यवसाय सुरु करणयास गाई / म्हशींचे वाटप करणे.

(३) गाव तेथे रस्ता, गाव तालुक्याला जोडणे, तालुके जिल्हा मुख्यालयाला जोडणे.

(४) शैक्षणिक सोयीकरता आश्रमशाळा, तालुका व जिल्हा पातळीवर मुला-मुलींची वसतिगृहे उघडणे.

(५) आदिवासी विकासाच्या वैयक्तिक लाभ योजना

व मुलभूत सोयी उपलब्ध करुन देणाऱ्या योजना.

आदिवासी प्रामुख्याने जंगलांच्या सान्निध्यात राहणे पसंत करतात. त्यांचे व्यवसाय, जीवनपध्दती जंगलाशी निगडित आहे हे ध्यानात घेऊन जंगल उत्पादनांची एकाधिकार हमी भावाने खरेदी करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे.

एकूण आदिवासी विकासाचा मागोवा घेत असतांना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते की जरी आदिवासी दुर्गम भागात रहात असले, अज्ञानाच्या अंध:कारात होते तरी स्वत:ची एक वेगळी संस्कृती त्यांनी आजपर्यंत जपून ठेवली आहे. आजच्या विज्ञानयुगाच्या कसोटीवर सुध्दा त्यांच्या काही परंपरा खऱ्या ठरतात. उदाहरणार्थ आदिवासी समाजामध्ये विवाहनिश्चिती करण्यापूर्वी वर आणि वधू यांच्या देवांच्या संख्येची बेरीज करतात. ही बेरीज विषम असेल तरच हा विवाह निश्चित होतो अन्यथा नाही. देवांच्या संख्येची बेरीज सम आल्यास त्या दोघात भाऊ-बहिणीचे नाते मानले जाते. आजच्या रक्त गट तपासणी ची पध्दत आणि आदिवासी समाजाची विवाह निश्चितीची पध्दत यात काय फरक आहे? तत्व तेच फक्त फरक तंत्राचा. या वैशिष्टयपूर्ण विवाह निश्चितीमुळे आदिवासी बालकात मानसिक दृष्टया विकलांग मुलांची संख्या अगदी नगण्य असते. आदिवासी बालके कदाचित कुपोषणाने शारिरीकदृष्टया कमकुवत असतील पण मानसिक दृष्टया नाही.

आदिवासी समाजात स्त्रियांना समान दर्जा आहे. सुधारीत समाजात लग्नाच्या बाजारात वधु वरपक्षाला हुंडा देते पण आदिवासी समाजात हुंडा वधुपक्षाला वरपक्षाने द्यायची प्रथा आहे. त्यामुळे प्रगत समाजात आढळणारी आणि आज एक सामान्य घटना वाटणारी हुंडाबळीची घटना आदिवासी समाजात दिसत नाही.

स्वत:च्या वैशिष्टयपूर्ण संस्कृती -परंपरे सोबत काही अंधश्रध्दा अदयापही आदिवासी समाजात अस्तित्वात आहेत. उदाहरणार्थ एटापल्ली - भामरागड परिसरात पीक चांगले येण्याकरता दिला जाणारा नरबळी. बळी दिलेल्या व्यक्तीच्या रक्ताने माखलेले खिळे शेतात ठेवल्याने धान्य उत्पादन वाढते अशी श्रध्दा त्यामागे आहे. या अंधश्रध्दांच्या जपणुकीमागे प्रत्येक गावातील भोम्या (पुजारी) याचा महत्वाचा वाटा आहे. परंतु नविन पीढी पुजाऱ्याच्या सुचनांकडे फारसे लक्ष देत नाही. शिक्षणाच्या प्रसारासोबत या अंधश्रध्दा निश्चित लोप होतील.

या अंधश्रध्दा आजचा सुशिक्षित समाजही पाळतो, एखादया उच्च शिक्षित चांगल्या कामाची सुरुवात करण्यास मुहूर्त पाहतो, नारळ वाढवितो. रुग्णाची देखभाल करणारा नामवंत शल्य चिकित्सक कधी कधी म्हणतो " माझ्या परिने मी प्रयत्न केले आहेत. यश आता परमेश्वराच्या हाती" मग आदिवासी बांधवानांच या बद्दल का दोष द्यायचा ?

प्रस्तुत लेखात व्यक्त केलेल्या रुढी, परंपरा या गडचिरोली जिल्हयातील भामरागड एटापल्ली परिसरातील आहेत ज्या मी स्वत: पाहिल्या आहेत. कदाचित महाराष्ट्रात इतरत्र त्या आढळत नसतील.

□□□

"भारताचा आयुर्वेद"

(ज्याचा वनस्पती औषधांच्या बाबतीत महत्वाचा कणा आहे. - निरनिराळया भागात राहणारे वनवासी -आदिवासी)

प्रा. रा. ब. गोगटे ●

आयुर्वेद हे एक वेदांचच अंग आहे. मिळणाऱ्या संदर्भावरुन इ.स. पूर्व २००० वर्ष चरकाचार्यानी या शास्त्राचा लिखित स्वरुपात पाया घातला त्यावेळी शल्यतंत्र प्रगतीपथावर नव्हते. पुढे सुश्रूत काळांत शल्य तंत्र, शालाक्य तंत्र यांची भर पडली. वाग्भट काळापर्यंत म्हणजे इ.स. पूर्व ५०० पर्यंत व त्यानंतरही त्यात भर पडत गेली. पुढे यहुदी वगैरे लोक हिंदुस्थानात आल्यावर त्यात वनस्पती द्रव्यांबरोबरच खनिज पदार्थांची भर पडत गेली. "आयुर्वेद" म्हणजे माणसांनी निरोगी कसे रहावे, रोग झाल्यास त्याची परीक्षा व निदान कसे करावे त्यावर औषधे कोणती द्यावीत व पथ्यापथ्ये काय हे सांगणारे एक वैदयकिय शास्त्र आहे. आयुर्वेद रोगावर उपचार करण्यापेक्षा रोग्यावर उपचार करतो. चरक काळात (मेडीसीन) कायचिकित्सा, सुश्रृत शल्य सालाक्य तंत्र (सर्जरी, नाक, कान, घसा) प्रगत झाले तो काळ इ.स. पूर्व १५०० ते १००० वर्षाचा होता. काश्यप संहितेत स्त्री रोग, बालरोग याची सविस्तर माहिती आहे. या सर्व ग्रंथात सांगितलेली शास्त्रीय मूलतत्वे अर्वाचीन प्रगत शास्त्रांतही शाश्वतच आहेत.

सुश्रृत संहितेत जखमेत टाके घालणे, केव्हा काढणे, मुतखडा काढणे, भगंदरावरची ऑपरेशन्स, मोती बिंदु, आतडयाला भोक पडणे (परहोरेशन), आतडयाला पीळ पडणे (ऑबस्ट्रशन), हाडे जोडणे ई. सविस्तर व शास्त्रोक्त वर्णन सापडते. जखम झाल्यानंतर रुग्णात निर्माण होणारे उपद्रव, बर्हिरआयाम (टिटॅनस) तीव्रज्वर व मूर्च्छा (सेपटिसीमिया) अपस्मार (झटके) याचेही सविस्तर वर्णन त्यात आले आहे. वाग्भट काळात इ. स. पूर्व ५०० मध्ये वरील दोन्ही ग्रंथातील माहिती संकलित स्वरुपात व ओवीबध्द स्वरुपात आली. आयुर्वेद समजण्यास व लक्षात ठेवण्यास सोपा झाला आहे. एक प्रकारचे ते कॉम्प्युटरायझेशन होते.

कालांतराने बौध्द धर्माचा पगडा हिंदुस्थानावर पडला. अहिंसा जन्माला आली आणि शल्य (सर्जरी) चिकित्सा मागे पडली. पुढे हिंदुस्थानावर झालेल्या परकियांच्या स्वाऱ्यांमुळे व वर्चस्वा मुळे त्याचा लोप होत गेला. पुढे रेल्वेसाठी बांधकामासाठी, जळणासाठी बरीच झाडे तोडली गेली आणि ही जंगलतोड स्वराज्यानंतरही १९८० पर्यंत चालूच राहिली. यात आयुर्वेदात वर्णन केलेल्या अनेक वनस्पती नष्ट झाल्या अथवा अगदी थोडया प्रमाणात शिल्लक राहिल्या तर काहींची शोध स्थानेही नष्ट झाली व क्रमानी त्या दुर्मिळ होत गेल्या.

सध्या सर्वच जगावर ॲलोपॅथीचा पगडा बसल्यासारखा दिसत आहे .प्रामुख्याने रोगनिदानासाठी आधुनिक परिक्षणांचा सर्वस्कोपी, सोनोग्राफी वगैरेंचा वापर वाढला आहे .तरी सुध्दा डॉक्टरांना त्यांची बुध्दी वापरणे अटळच राहिले आहे. या परीक्षणांनी मात्र रोगाचे निदान करणे सोपे झाले. दिवसेंदिवस ॲलोपॅथिक औषधांच्या किंमती वाढु लागल्या आहेत. कच्चा माल उपलब्ध नाही ,औषधांच्या रिॲक्शन्स येऊ लागल्या आहेत. औषधांना जंतु प्रतिसाद

● आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपसर, पुणे.

देत नाहीसे झाले आहेत .आणि अगदी महत्वाचे म्हणजे सध्या वापरण्यात येत असलेली औषधे ज्यासाठी ती वापरली जातात तो रोग बरा करुन दुसऱ्या रोगास जन्म देतात. काही ॲण्टीबायोटिक्स बोनमॅरो डिप्रेस करतात. किडनी ट्रान्सप्लँट नंतर कित्येक दिवस देण्यात येणारे हायड्रोकॉर्टीसोन रोग्याची हाडे ठिसुळ करुन टाकते व चेहऱ्यावर एक प्रकारची सूज निर्माण करते.

आयुर्वेदाच्या औषधाचे वैशिष्टय असे आहे की ते त्या रोगालाच बरे करतात व इतर रोगास उत्पन्न न करता रोग्यास बरे करतात.

तदेव युक्तं भैषज्य यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥
च. सू. १/१३४.

अर्थात येथे योग्य औषधे वैद्याने निवडणे तितकेच महत्वाचे ठरते .म्हणून शास्त्रांत लिहीलेले सर्व परिक्षणांत उतरलेले विपरीत लक्षणे निर्माण न करणारे सर्वांना सोसणारे, परदेशी चलनाची आवश्यकता न लागणारे भारताची भौगोलिक स्थिती, हवामान, रितीभाती यांना अनुलक्षून लिहीलेल्या आयुर्वेदाकडे गरज म्हणून का हाईना सर्व पाश्चात्य देशाचे लक्ष लागले आहे. येथे आयुर्वेदीय चिकित्सा ही प्रथम चिकित्सा निर्माण करण्याची जबाबदारी वैद्यावर येऊन पडली आहे.

रुग्ण परीक्षा -नाडी परीक्षा - आयुर्वेद :-

नाडी परीक्षेवरुन रोग निदान आयुर्वेदीय पध्दतीने होते ही एक भ्रामक समजूत करुन देण्यात आली आहे. चरक-सुश्रुत वाग्भटांत तर त्याला फारस महत्व दिलेले दिसत नाही. दोषबल ठरविण्याठी फार तर त्याचा उपयोग हाईल आयुर्वेदाने रुग्ण परीक्षा सखोल वर्णन केली आहे. रुग्ण पाहून, तपासून व रुग्णास प्रश्न विचारुन रुग्णाची सविस्तर परीक्षा करावयास सांगितली आहे. प्रश्न परिक्षेत कुलवृन्तालाही महत्व दिले आहे. कारण त्यावरुनही एखादा रोग बरा होणार की नाही हे ठरवता येते. या खेरीज डोळे (दर्शन), कान (श्रवण), नाक (वास), जीभ (चव), व त्वचा (स्पर्श) या इंद्रियांनी रुग्ण तपासावा असे आयुर्वेद मानतो.

दर्शन :- डोळयांनी करावयाच्या परिक्षेत रुग्णाचा रंग, अवस्था, स्थौल्य कार्श्य, मल, मूत्र, स्वेद, पू (असल्यास) यांचे स्वरुप पहावयास सांगितले आहे. जे डोळयांनी दिसले नाही त्याचे लक्षणावरुन अनुमानाने निदान केले. बाहय सृष्टीत कृमी पाहिले. त्यामुळे पक्षांवर, प्राण्यांवर, झाडांवर, झाडांच्या पानांवर झालेले परिणाम पाहिले व त्याचा तत्सदृष्य उत्पन्न झालेल्या लक्षणांवरुन कृमी, राक्षस, जंतू, केचित सूक्ष्म अदर्शरान म्हणून ज्ञात करुन दिल्या. जे त्यावेळी डोळयांना दिसले नाही ते आजच्या दुर्बिणींच्या, मायक्रोस्कोपच्या, सीटीस्कॅनच्या, रेटानोस्कोपच्या सहाय्याने शक्य झाले किंवा कल्चर करुन पाहणे शक्य झाले. पण या ठिकाणी हे समजून घ्यायला वैद्याचा डोळा लागतोच.

श्रवणेंद्रिय :- ध्वनी परीक्षण यात उचकी, दमा, उदगार, बाहूल्य, अपान निरस्सरण यांचे ज्ञान होतेच पण याहीपेक्षा अतिसारांतील आंत्रकूजन, आमवृध्दी मधील गुडगुड शब्द/आंत्रकुजन, हृदध्वनी, सगर्भावस्थेतील बालकाच्या हृदयाचे ठोके याचे ज्ञान होते. आता नवीन उपकरणांनी डोफलर, सोनोग्राफी, ऑडीयोमीटर यांनी कर्णेद्रियांची व्याप्ती वाढवून दिली आहे. पण सोनोग्रफी सोडली तर वैदयाचे कान तीक्ष्ण हवेतच.

स्पर्शनेंद्रिय :- हाताच्या स्पर्शाने जलोदरांतील किंवा गळवांत साठलेले द्रव पदार्थ चांगला समजतो. अस्थिभंग समजु शकतो. अर्दुदाचे साध्यासाध्यत्व समजू शकते. शरीराचा किंवा रोगग्रस्त भागाचा गरम किंवा गारपणा, खरखरीतपणा किंवा गुळगुळीतपणा समजू शकतो. त्यामुळे ज्वर, मर्माघात, अजीवनसत्व अभाव, प्रमेहादीचे संभाव्यत्व समजू शक्ते.

गंध :- वासावरुन परिक्षा -खोलीत भरुन राहिलेल्या किंवा रुग्णाच्या श्वासास येणाऱ्या वासावरुन हिमॅटिक कोमा, व्रणांतून येणाऱ्या स्त्रावाच्या गंधावरुन व्रणाची खोली

समजते. व त्यातील दोषही ज्ञात होतात. कुजलेल्या मांसासारखा दुर्गंधी वासावरुन प्रमेहज कोषाचे निदान होते. त्याचे सविस्तर वर्णन आयुर्वेदात आले आहे.

रस :- जिभेच्या सहायाय्याने परिक्षण प्रत्यक्ष वैद्याने या परिक्षेसाठी आपल्या जिभेचा उपयोग करावयाचा नसतो. येथे प्राण्यांच्या रसनेंद्रियाचा उपयोग करुन घ्यावयास सांगितला आहे. लघवी, मध्ये साखर जास्त जात असल्यास मुंग्या जमणे, रुग्णाच्या गादींत मुंग्या येणे यावरुन मधुमेहाचे निदान करावयास सांगितले आहे. अशुध्द रक्त असल्यास कावळे ते खाण्यास न येणे यावरुन रोगाचे अनुमान करता येते.

शरीराच्या एखादया विशिष्ट भागाचा रोग असो किंवा एखादया इंद्रियाचा रोग असो आयुर्वेद सर्व शरीराची परीक्षा करावयास सांगतो. विकृत अवयवाबरोबर प्रकृत अवयवाचे परीक्षण करावयास सांगतो. कारण एका ठिकाणी निर्माण झालेल्या रोगाचे कारण शरीरांत इतरत्र असू शकते. डोळ्याला कमी दिसू लागले तर प्रमेह नाहीना हे पहावे लागते. मुतखडयाच्या रुग्णात त्याचा आहार पहावा लागतो. रातांधळेपणा नाहीना हे पहावे लागते. वाळलेला एक हात किंवा पाय याची दुसऱ्या प्रकृत हाताशी किंवा पायाशी तुलना केल्याखेरीज त्याचे निश्चित निदान होत नाही.

आयुर्वेदाला अष्टांग आयुर्वेद म्हणतात. या शास्त्राचे अर्वाचीन शास्त्राप्रमाणे विभाग आहे. त्यात काय चिकित्सा (मेडीसीन) शल्यतंत्र (सर्जरी) शालाक्यतंत्र (नाक, कान, घसा, डोळा), स्त्रीरोग प्रसूतीतंत्र (मिडवायफरी गायनेकोलॉजी), बालरोग (पडिअॅट्रीक) दंष्ट्रा (विश) (टॉक्सीकॉलॉजी) आणि रसायन वाजीकरण व ग्रहबाधा या विषयांचा समावेश अर्वाचीन शास्त्रात नाही. याखेरीज स्वस्थवृत्त रोगच न होऊ देण्यासाठीचा दिनक्रम व वार्षिक उपक्रम, जनपदध्वंस (एपिडोमिक्स) आणि पंचकर्म हेही खास विभाग म्हणून सांगता येतील.

इतर शास्त्रांची मदत रुग्ण बरा करण्यासाठी घ्यावी असे आयुर्वेद मानतो. एकाच शास्त्राने सर्व गोष्टी समजतात असे नसते आणि म्हणून वैद्याने आपल्या शास्त्राबरोबर इतरही शास्त्रांचा अभ्यास करावा.

अेक शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छस्त्रनिश्चयम् ।
तस्माद बहुश्रूत: शास्त्र विजाजीयाच्चिकित्सक:
॥ सु. सु. ४/६.८

दुसऱ्या वैद्यांना बोलावून चर्चा करुन आपल्या रुग्णाच्या निदानाबाबत शंका असल्यास त्याचे निरसन करावे म्हणजे आवश्यकते प्रमाणे किंवा शंका असल्यास दुसऱ्या वैद्यांचा सल्ला जरुर घ्यावा.(कन्सल्टेशन).

वैद्य समूहो नि:संशय कराणाम् । च.स. २४.४०
चान्य भिषग्धिविरोधं गच्छेत संयुक्तच्छतैरोषधं प्रकल्पयेत (काश्यप)

आयुर्वेदात हीआताप्रमाणेच निरनिराळया तज्ञ चिकीत्सकांकडे उपचारासाठी रुग्ण पाठविण्याची पध्दत होती (शस्त्रतंत्रज्ञ वगैरे)

इदं तु शल्यहर्तृणा कर्म स्यादष्य कर्मणाम । च.चि. १४
तंत्र धान्वतरीयाणाम अधिकार: क्रियाविधै ।
वैद्यानां कृत योग्यानां व्यधशोधन रोपणौ ॥
च.चि. ५/४४

पूर्वीच्या काळीही सध्याच्या पध्दीतीप्रमाणे वैद्याची परिक्षा राजा घेत असे व त्यांना नंतर परवानगी देत असे. म्हणजे सध्या सारखीच परिक्षा आणि रजिस्ट्रेशन त्यावेळी होत असे. शस्त्रकर्म करणाऱ्यांना ते अत्यावश्यक असे. इतकेच काय पण वैद्याकडुन उपचार करतांना चूक झाली तर राजा त्याला शिक्षा करीत असे.

ततो राजा परिक्ष्य वैदय: प्रजारक्षोर्थमनुमतव्य एषधर्म
अनिष्पन्न वैद्यगुणचिकित्सा कुर्वाणौ लोकापरकारतया
राजा शासकीय ।
अधिगंत तंत्रोपासित । सु.सु. १०.३

स्वस्थवृत्त :- यात दिवसाचा कार्यक्रम कसा असावा, केव्हा उठावे, केव्हा झोपावे, दात कशानी घासावे, डोळयांत काय घालावे, जागरण झाल्यास काय करावे, दुसऱ्याशी कसे

वागावे याचे वर्णन आहे. तसेच उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा या ऋतुंमधील दैनंदिन उपक्रम आहार- विहार सांगून वमन (उलटीचे औषध), विरेचन(जुलाबाचे औषध), बास्ति रक्तमोक्ष (रक्त काढुन टाकणे) यांनी देहाची शुध्दी करावयास सांगितली आहे. हेतू एवढाच की याप्रमाणे माणूस वागला तर तो आजारी पडू नये. म्हणजे हे एक प्रकारचे प्रिव्हेंटिव्ह आहे. आहार, विहार, पथ्यापथ्य स्वरुपाचे.

पंचकर्म :- काय चिकित्सेचे आणि स्वस्थवृत्ताचे एक अंग. यात वमन (उलटीचे औषध), विरेचन (जुलाबाचे औषध), बास्ति (अेनेमा), रक्तमोक्ष (रक्त काढून टाकणे),नाक, कान, घसा व शिरा यांच्या रोगांसाठी नस्य (नाकात औषध टाकणे) याचा समावेश आहे हे सर्व शास्त्रीय पध्दतीने करावयाचे असते.

प्रत्येक माणसास प्रकृती प्रमाणे त्या होऊ घातलेल्या संभाव्य व्याधी प्रमाणे निरनिराळया ऋतुंमध्ये हे उपक्रम करावयाचे असतात. त्यामुळे शरीरातील विकृत वात, पित्त, कफ शरीराच्या बाहेर जातात. शरीर शुध्द होते व त्यामुळे माणूस आजारी पडत नाही.

रसायन चिकित्सा घेण्यापूर्वीही हे उपक्रम करुन मगच रसायन चिकित्सा घ्यावी लागते.

रोग झाल्यानंतरही इतर औषधांबरोबर योग्य अशा अवस्थेत यापैकी शस्त्रकर्म करावे लागते.

जनपदध्वंस (अेपिडेमिक)

वाईट वारा, पाणी, वेश्यागमन, स्पर्श, श्वाच्छोवास यातून होणारा व समाजातील मोठ्या समुदायाला रोगाची लागण करणारा प्रकार यांत वर्णिला आहे

प्रसंगात् गात्रसंस्पर्धात्, निश्वासात् सहभोजनात्

एक शख्यासनात् या स्वरुपाचे वर्ण या प्रकारांत आले आहे.

कायचिकित्सा (मेडीसीन)

यात ताप, खोकला, शूल, श्वास, मधुमेह वगैरे सर्व रोगाचे निदान कसे करावे त्यावर काय चिकित्सा करावी कोणते रोग बरे होतात, कोणते कष्टानी बरे होतात व कोणते कधीच बरे होत नाहीत याचे यात वर्णन आले आहे. रोगांची पूर्वरुपे यांत वर्णन केली आहेत व त्याचवेळी चिकित्सा केली तर रोग होतच नाही. हे काय चिकित्सेचे वैशिष्ठय आहे. ज्या ठिकाणी औषधी चिकित्सेचा उपयोग होत नाही उदा. धिद्रोदर (परफोरेशन), बध्दोदर (ऑबस्ट्रक्शन), दकोदर (अॅसायटीस) आंगत् शल्य (फारीन बॉडी) पक्वव्रणशोध (गळवे) त्या रुग्णांना शल्यतंत्रज्ञांकडे पाठवावे असाच कायचिकित्सांचा आदेश आहे.

शल्यतंत्र (सर्जरी)

यात शस्त्रकर्मे कशी करावीत व त्यासाठी करावी लागणारी पूर्वकर्मे (प्री ऑपरेटीव्ह) पश्चात कर्मे (पोष्ट ऑपरेटीव्ह) यांची माहिती दिली आहे. टाके केव्हा घालावेत, केव्हा घालू नयेत, शस्त्रकर्मे करताना आतडी बाहेर आली तर ती कशी आंत घालावीत, आतडयांना किंवा पोटातील आतील भागास पू, माती, मल, मूत्र यांचा संपर्क झाला असेल तर ती आतडी व पोट दुधाने स्वच्छ धुवून ती पोटात पुन्हा घालावयास सांगितली आहेत. म्हणजे अॅबडॉमिनल टॉयलेटची कल्पना आयुर्वेदाने प्रथम मांडली. सध्या दुधाची जागा सलाईन किंवा मेट्रोजिलने हाती घेतली आहे, एवढेच मर्मस्थाने सांगून आयुर्वेदाने शल्यतंत्रज्ञांना जागे केले आहे. शस्त्रकर्म करतांना धोक्याच्या जागा सांगितल्या आहेत.

शालाक्यतंत्र

यात डोळा, कान, नाक, घसा, शिर यांचे व्याधी व त्यावरील औषधी व शस्त्रकर्म चिकित्सा सविस्तर लिहीली आहे. मोतीबींदुचे शस्त्रकर्म, कानांत, नाकात किंवा घशांत गेलेली शल्ये कशी काढावीत याचे सविस्तर वर्णन आहे. अपघातात काही वेळा नाक, कान विद्रूप होते व माणसास त्याच्या मनात ती सतत टोचणी असते .असे हे विद्रूप झालेले नाक किंवा कान कपाळावरची किंवा कानाची पुढच्या भागाची कातडी वापरुन कानाला व नाकाला प्रकृत

आकार शस्त्रकर्माने दयावयास सांगितला आहे म्हणजे प्लॉस्टीक सर्जरी प्रथम आयुर्वेदानेच सांगितली. शस्त्रकर्मानंतर किंवा अपघातात, भाजल्याने शरीराच्या कातडीचा मूळ रंग बदलला तर तो मूळ रंग आणण्यासाठी सवर्णीकरण उपक्रम सांगितला आहे किंवा केस गेले असता ते आणण्यासाठी रोमसंजनन करावयास सांगितले आहे.

प्रसुतीतंत्र व स्त्रीरोग

यात दिवस राहिल्यापासून ते प्रसूती व त्यानंतरचे सर्व आहार विहारादी उपक्रम, त्याकाळांत होणारे उपद्रव व त्यावरची चिकित्सा यांचे सविस्तर वर्णन आहे. इतकेच काय तर मुलगांच हवा असेल तर काय केले पाहिजे हे ही सविस्तर सांगितले आहे.

प्रसूत होतांना आई मेली आणि मूल पोटांत जिवंत असेल तर ते ऑपरेशन करुन काढावे एवढे स्पष्ट वर्णन आयुर्वेदात आहे. परासंग गर्भ सांगून अेक्टापिक जेसटेशनची माहिती आयुर्वेदाने करुन दिली.

स्त्रीरोगांत स्त्रीयांचे आजार, त्यांचे निदान व चिकित्सा यांची माहिती आहे.

बालरोग

मूल जन्माला आल्यापासून तर ते ८ वर्षाचे होईपर्यंत त्याचा आहार, विहार, कान टोचणे आदींचे सर्व वर्णन यांत आहे. यांत गोवर, कांजिण्या यांचाही समावेश आहे. मूल जर अंगावर पीत असेल तर त्या दुधापासून बाळाला होणाऱ्या रोगांवर मुलाबरोबर आईलाही उपचार करावयास सांगितले आहेत. त्या काळांत वैद्यांचे बाहेरचे भोवतालचे प्राणी त्यांना होणारे रोग त्याची लक्षणे यावर चांगले लक्ष असे. मुलाला दांत येत असतांना त्याला ज्वर, ताप, जुलाब काहीही होऊ शकते. याची तुलना केली. मांजराचा कणा मोडण्याशी किंवा मोराला शेंडी येण्याशी.

पृष्ठभंगे बिडालानां मयुराणां शिखोद्‌गमे
दतोंद भवेच बालानां......

दंष्ट्रा (विषचिकित्सा)

यात साप, विंचू, उंदिर, कुत्रा वगैरे चावल्याने काय लक्षणे उत्पन्न होतात त्यावर काय इलाज करावेत हे लिहिलेले आहे. पालीसारख्या प्राण्यांच्या विष्टामुत्रामुळे होणारे विषारी परिणामही नमूद केले आहे.

अन्नामध्ये घातलेल्या विषाची परिक्षा अन्न अग्नीत टाकून करावयास सांगितली आहे. धुराला दुर्गंधी, ज्वाळेचा रंग व त्याची वर जाण्याची गती, अन्न तडतडणे यावरुन ती करावयास सांगितली आहे. सध्याच्या फ्लेमटेस्टमध्ये व अग्निपरिक्षेमध्ये काय फरक राहिला. या अन्नातील विषाची परिक्षा हे अन्न प्राण्यांना खायला देऊन करावयास सांगितली आहे. कोकीळेचा आवाज बदलतो, मोराला जुलाब सुरु होतात असे ते वर्णन आहे. अगदी ॲनिमल एक्सपरिमेंटेशन औषधांच्या प्रयोगासाठी गिनीपिगची कल्पना आयुर्वेदातून घेतली नाही ना. ,

ग्रहबाधा

यात वर्णन केलेल्या रोगांवर औषधी चिकित्से बरोबरच मंत्रतंत्रादी उपचार आहेत. काश्यपाने निरनिराळया धुरांना (औषधी) खुपच महत्व दिले आहे.

रसायन चिकित्सा

खर तर ही एखादया रोगावरची चिकित्सा नाही. प्रत्येकाला आपण तरुण रहाव अस वाटत .त्यासाठीची ही चिकित्सा वयाच्या ४०-४५ व्या वर्षी घ्यावयाची असते. ज्याचा स्वतःच्या मनावर ताबा आहे त्यांनीच ती करण योग्य. त्यामुळे मनुष्यास चिरतारुण्य प्राप्त होते. ही चिकित्सा आपणांस आपल्या घरीही घेता येते पण त्याचे फळ कुटी प्रावेशिक रसायनसारखे नसते.

आजारपणानंतर आलेल्या दौर्बल्यामुळे किंवा ओजक्षयाच्या अवस्थेतही रसायन चिकित्सा रोग्याला बल येण्यासाठी दिली जाते.

आयुर्वेदात औषधी चिकित्सेबरोबर रक्त मोक्ष व अग्निकर्म हे ही उपचार सांगितले आहेत. त्याचा उपयोग आदिवासी/वनवासी अजूनही करतात. वनस्पती औषधांची ओळख, ती मिळण्याची ठिकाणे व काही वर्णन केलेली पण वैद्यांना अज्ञात असलेल्या वनस्पतींची माहिती जितकी या वनवासीयांकडून मिळते तितकी कोणाकडूनच मिळणे शक्य नाही. आपले ज्ञान व त्यांचेकडील ज्ञान यांची जेवढी आरसपरस होईल तेवढी आयुर्वेद अधिकच वृध्दींगत होईल आणि म्हणूनच या वनवासियांना भटक्या विमुक्त जातींना असाधारण महत्व आहे. त्यांना आपण विसरुन कसे चालेल?

□□□

“ मेळघाटातील कोरकु”

बी. बी. कांबळे •

महाराष्ट्रामध्ये प्रत्येक जिल्हयात आदीवासींची संख्या कमी अधिक प्रमाणात आढळते. महाराष्ट्रात १९८१ च्या जनगणनेनुसार आदीवासींची संख्या ५७.७२ लाख असून तिचे लोकसंख्येशी प्रमाण ९.१०% आहे. त्यापैकी अमरावती जिल्हयातील आदीवासी क्षेत्रातील एकुण लोकसंख्या १९८१ नुसार १४२.१० असून आदीवासी क्षेत्रातील एकुण अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या १९८१ नुसार १,०६,२७७ एवढी आहे. अमरावती जिल्हयातील चिखलदरा व धारणी या तालुक्यामध्ये साधारणतः आदिवासी जमातीत कोरकु जमातीचे आदिवासी वास्तव्य करतांना आढळतात. आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात चौथा क्रमांक लागतो.

अमरावती जिल्हयातील धारणी व चिखलदरा या क्षेत्राला मेळघाट म्हणून ओळखले जाते. येथील लोकांच्या सांगण्यावरुन या भागातील सर्व घाटांचा मेळ घालणारा घाट म्हणजे मेळघाट. सातपुडयाच्या रांगा या घाटपर्यंत असल्याचे दिसते. म्हणून या भागातील घाटांचा राजा म्हणून आज या घाटाकडे पाहिले जाते. येथील आदिवासी हा सुध्दा अभिमानाने मेळघाटचा रहिवासी असे छाती फुगवून सांगतो. निसर्गाने ही या घाटाला उदार होवून सौंदर्य दान केले आहे. अशा या निसर्ग सौंदर्य वातावरणात कोरकु जमातीचे लोक राहतात.

अमरावती जिल्हयाचे एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळ १२,२१२ चौ.कि. आहे. भौगोलिक दृष्टया हा भाग अतिशय दुर्गम, डोंगराळ, घनदाट जंगलाचा असुन विस्तृत परंतु विखुरलेली गावे या भागात आढळतात. या भागात तीनही ऋतू कडक असतात. पाऊस सरासरी ११५० ते १२५० सें.मी. इतका पडतो. कोरकु जमातीचे जीवन प्रामुख्याने शेतीवर आणि वनोउपजावर अवलंबुन आहे. जंगलातून आदीवासी लोक मोह, टोळंबी, सागवानाचे बी, डींक, चारोळी, वनपत्रे इत्यादी वस्तु गोळा करतात. तसेच शेतीत साधारणतः ज्वारी, कापुस, तांदुळ, सोयाबीन, भुईमुग, मूग, उडीद इत्यादी नगदी पिके पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून असतात.

या भागात जंगल व्याप्त प्रदेशात उंच उंच घनदाट अशी उंच उंच वाढलेली सागाची झाडे मोठया प्रमाणावर आहेत. पावसाळयाच्या दिवसात ३ ते ४ महिने आदिवासींचा प्रमुख शहरापासून संपर्क तुटतो अशा वेळी गरीब आदीवासींना विविध समस्यांना तोंड दयावे लागते. पावसाळयाच्या दिवसात ३ ते ४ महिने आदिवासींना रोजगार उपलब्ध होत नाही. बहुतेक वन विभागाच्या कामावर या आदिवासींना पावसाळयात अवलंबून रहावे लागते.

कोरकु आदिवासी जमातीचे सामाजिक जीवन

महाराष्ट्रात आदिवासी लोक ज्या भागात राहातात त्याचे

• सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, धारणी. जि. अमरावती.

भौगोलिक दृष्टया ३ विभाग पडतात.

१) सहयाद्री विभाग :- सहयाद्री पर्वताच्या विभागात महादेव कोळी, वारली, कोकणा, ठाकर, कातकारी या आदिवासी जमाती आढळतात.

२) गोंडवन विभाग :- विदर्भातील डोंगराळ आणि जंगलमय प्रदेशात विशेषतः चंद्रपुर, भंडारा, गडचिरोली, यवतमाळ व नागपुर या जिल्हयांचा समावेश होतो. यात गोंड, माडिया गोंड, कोरकु, कोलाम, परधान, आंध या जमाती वास्तव्य करतांना आढळतात.

३) सातपुडा विभाग:- सातपुडा पर्वताच्या रागांमध्ये भिल्ल, कोकणा,गामीत, कोरकु, धानका या आदीवासी जमाती राहतात. या विभागात धुळे, जळगांव, औरंगाबाद, अमरावती या जिल्हयाचा समावेश होतो.

अमरावती जिल्हयात धारणी, चिखलदरा, तालुक्यातील कोरकु जमातीचे सामाजिक जीवन हे त्यांच्या भोवतालच्या भौगोलिक, आर्थिक, परंपरागत चालत आलेल्या आणि रुढ झालेल्या जिवन दृष्टिने बनलेले आहे. जीवनाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टि स्वतंत्र आणि वेगळी आहे. दळणवळणाच्या साधना अभावी दूरवरच्या बाजारात चालत जाऊन आपल्या वस्तु विकायच्या आणि त्यांच्या मोबदल्यात आपल्याला हव्या त्या वस्तु घ्यावयाच्या असा त्यांचा आर्थिक व्यवहार चालतो. त्यांच्यात धार्मिक रुढी निसर्ग आणि प्राणी पुजेतून निर्माण झालेल्या आहेत. येथील आदीवासींची आर्थिक परिस्थिती गरीबीची आहे. शेतीतून व वनौपजातुन मिळणाऱ्या रोजगारावरच त्यांना आपल्या संसाराची गुजराण करावी लागते.

कोरकु जमातीचे सण

कोरकु या आदिवासी जमाती मध्ये निरनिराळे सण साजरे करण्याची पध्दत आहे. त्यांच्या सणाची सुरुवात जिरोनी (हरियाली) अमावस्या या सणाने सुरु होते. हा या भागातील आदिवासींचा पहिला सण मानला जातो. या सणाला कोरकु आदिवासी आपल्या शेतीच्या अवजाराची पुजा करतात तसेच जंगलातुन जडीबुटी आणुन बैल, गाय, म्हैस इत्यादी पाळीव जनावरांना ती जडीबुटी चारतात यामागील त्यांचा उद्देश असा की, या जनावरांना आजार होऊ नये हा असून सदर दिवशी हा सण आदिवासीलोक मोठ्या उत्साहाने साजरा करतात. तसेच आदिवासीचे इतरही सण आहेत परंतु कोरकु या जमातीचे लोक होळी या सणाला विशेष महत्व देतात. होळीच्या दिवशी लहान मोठे सर्व नवीन वस्त्र परिधान करुन गोडधोड पदार्थ करुन एकमेकांचेघरात जाऊन जवळीक साधतात. व सर्व मिळूनहोळी जवळ जमतात ;होळीचा सण ५ दिवस चालतो. या ५ दिवसात शेतीची कामे बंद ठेवून नाचगाणे वगैरे कार्यक्रम साजरे करतात. होळीच्या दुसरे दिवशी मेघनाथाची यात्रा साजरी करतात.या दिवशी मोहाच्या झाडाचा खांब बनवतात. त्याला पुर्ण तेलाने व गेरुने माखतात. त्या खांबाच्या टोकावर एक नारळ सव्वापाच रुपये एका कोऱ्या कापडात घट्ट बांधुन ठेवतात. व खांबाच्या भोवती जोरजोराने वाद्य वाजवुन नाचतात. व प्रत्येक जण त्या खांबावर चढण्याचा प्रयत्न करतात. खांबावर चढत असतांना जमलेल्या आदिवासी स्त्रिया खांबावर चढणारे व्यक्तीला काठीने मारत असतात. जी व्यक्ती खांबावर चढते त्या व्यक्तीला खांबाच्या शेंडीवर बांधलेले नारळ व सव्वा पाच रुपये बक्षीस म्हणून देतात होळीच्या तिसऱ्या दिवशी मेघनाथ या नावाने जत्रा भरवितात. मोहाच्या झाडाचे तीन खांब करुन जमीनीत रोवतात व त्यावर मंडप तयार करतात. मधल्या खांबाला एक लांब आडवी जाड काठी बांधतात. त्या काठीला लाल पांढऱ्या कापडाने सजवीले जाते. काठीचे दोन्ही बाजूत पाळणा बांधतात त्यात एक स्त्री व एक पुरुष बसवितात व त्यांना बाकी लोक जोर जोराने झोके देतात. त्यानंतर नारळ व नैवदय देऊन तीन खांबांची पुजा करतात या दिवशी कोरकु आदिवासी लोक मद्य प्राशन करुन आपला उत्साह साजरा करतात. या खांबाला दुहेरी खांब म्हणतात.

विवाह पध्दती :-

विवाह प्रसंगी वधु पक्षाला वर पक्षाकडून एक बैल व

एक हजार रुपये वधुला देऊन विवाह आयोजीत केला जातो. त्याच बरोबर मुलांच्या बाजुने जमलेल्या पाहुण्यांचा घाटा दिला जातो घाटा ज्वारीचा किंवा तांदुळाच्या कण्या भरडुन त्यात गुळ घालुन तयार करतात व त्याचे जेवण जमलेल्या पाहुण्यांना दिले जाते. तसेच विवाह प्रसंगी सर्वांना मद्याचे वाटप केले जाते. हे मद्य साधारणतः मोहाचे फुलापासून बनविले जाते. विवाहाचा कार्यक्रम २ ते ३ दिवस चालतो. आदिवासी गावात भांडण तंटे झाले तर पंचायत बसते या पंचायतीत भांडण करणाऱ्यांच्या दोन्ही बाजु समजावून घेतल्या जातात व शेवटी पंचायतीचा निर्णय मानला जातो. परंतु काळाच्या ओघाने या प्रथा हळुहळु मागे पडु लागलेल्या आहेत. शिक्षणाची थोडयाफार फरकाने जाणीव निर्माण होऊ लागली आहे. व कोरकु आदिवासी आज तालुक्याचे ठिकाणी आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द दाद मागण्यासाठी धावतांना दिसत आहे.त्याचप्रमाणे खेडयाच्या परिस्थितीत दळण व दळणाची साधने बदलत असतानाही आपणास आढळून येते. आजच्या परिस्थितीत आदिवासींना औषध दिले तर तो ते घेत नाही. तर त्यापेक्षा इंजेक्शनच द्या असे म्हणतो यावरुन आपल्या लक्षात येईल की, आदिवासी आज हळुहळु प्रगतीच्या मार्गाकडे वाटचाल करु लागला आहे.

अशा या आदिवासी बांधवांना विकासाच्या दिशेकडे मार्ग दाखविण्याचे कामी आपण हातभार लावु या.

❑❑❑

ऐका सयांनो, ऐका बायांनो
(कविता)

- विमल नारायण पटेकर •

ताई माई आक्का सांगते तुम्हा ऐका
तुमच्यासाठी शिबिर घेतलं हाय घेतलं हाय
कोंडयांचा मांडा आता शिकायचा हाय आता शिकायचा
शिकूनी सर्वांना शिकवायचा हाय
नागली धान्य आहे आपला देव
शहरी लोकांना नाही त्याची चव
चाखया त्यांना देयाच नाय कोंडयांचा मांडा
श्री. गारेसाहेबाचं प्रेम आपल्यावर भारी
त्यांनी पाठवलेत हे अधिकारी
त्यांनीच शिबिर आपल घेतलं हाय घेतलं हाय
खेडयावरील आपण गरीब माणसं
गोडधड काही माहित नसतं
मिळत नाही कधी पुरणाची पोळी
मिळत नाही कधी तुपाची पोळी
नागलीच्या पापडया आता शिकायच्या हाय
त्या मुंबई, पुणा, नाशिक इथे विकायच्या हाय
संसाराला हातभार लावायचा हाय
धा नागली आपली सस्त सगळया धान्यामध्ये मस्त
धान्यामध्ये सस्तपण आरोग्याला मस्त
डायबिटीस याना होणार नाय होणार नाय
खुरासणी चटणी उडदाचा भुजा
आवळा सुपारी करायची काय
तिखट मसाला लोणचं पापड
शिवायचे आहेत आता पोरांचे कापर
कुळदाच बेसन दळायच हाय दळायच हाय
शहरी लोकांना पाठवायचा हाय
चाकरीला जातो, आम्ही मीठ भाकर खातो
आणि शुध्द हवा पितो
आरोग्याचा लेप आम्हा सर्वांना हाय आम्हा सर्वांना हाय
कोंडयाचा मांडा आता शिकायचा हाय
शिकूनी सर्वांना शिकवायचा हाय

•विशेष कार्यकारी दंडाधिकारी,जामसर, ता. जव्हार,जिल्हा - ठाणे.

वृत्तविषेश

शांतीलाल बनसोडे •

(I). आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

पुणे येथे ऑक्टोबर ते फेब्रु-९५ या कालावधीत प्रशिक्षणाचे विशेष कार्यक्रम आयोजित करण्यत आले.

१) उच्च न्यायालयीन कामकाज

अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र पडताळणी कक्षात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांसाठी न्यायालयीन कामाचे एक दिवसांचे प्रशिक्षण सत्र आयोजित करण्यात आले होते. त्यासाठी उच्च न्यायालय, मुंबईचे सरकारी वकील श्री. एम. एन. झामरे, यांना प्रशिक्षण सत्रास मार्गदर्शन केले. तसेच विधी महाविदयालयाचे प्राध्यापक व उच्च न्यायालयाचे माजी निवृत्त मुख्य न्यायाधीश श्री. बी. एन. देशमुख यांनी प्रशिक्षण सत्रास बहुमोल मार्गदर्शन केले. पडताळणी समितीमधील अधिकाऱ्यांना या प्रशिक्षणाचा खुपच फायदा झाला व अनेक अडीअडचणींचे निराकरण झाल्याचे त्यांच्या अभिप्रायावरुन समजले.

२) संशोधन कार्यपध्दती प्रशिक्षण

''संशोधन कार्यपध्दती'' या विषयावर ३ दिवसाचे प्रशिक्षण सत्र संस्थेत आयोजित करण्यात आले होते.संशोधन व मुल्यमापन विभागात काम करणाऱ्या अधिकारी वर्ग व कर्मचाऱ्यांसाठी हे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते. या प्रशिक्षणाकरिता पुणे विदयापीठ, वैंकुठ मेहता सहकारी प्रशिक्षण संस्था, स्पायसर कॉलेज, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा) टिळक महाराष्ट्र विदयापीठ इ. प्रख्यात संस्थांचे नामांकित अनुभवी प्राध्यापकांनी बहुमोल मार्गदर्शन केले. त्यात प्रामुख्याने प्रा. आर. के. मुटाटकर, डॉ. के. एस. नायर, प्रा. परमजित शर्मा, प्रा. दयानंदराव, डॉ. कुरियन, डॉ. संथानम, प्रा. चॅटर्जी, डॉ. खरे, डॉ. नवीनचंद्र जैन, संचालक इ. मार्गदर्शक लाभले. या सर्व तज्ञांनी सर्व प्रशिक्षणार्थींना मार्गदर्शन केले. दरवर्षी सेवांतर्गत प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात. त्यापेक्षा हे वेगळया स्वरुपाचे व संशोधकांना उपयुक्त व मार्गदर्शन ठरणारे, त्यांचा कामाचा दर्जा उंचवणारे प्रशिक्षण सत्र खूपच महत्वपूर्ण होते. संस्थेमार्फत तयार होणाऱ्या संशोधन कामाचा दर्जा व प्रगती साध्य होण्याच्या दृष्टिने हे प्रशिक्षण सत्र खूपच उपयुक्त व यशस्वी झाले.

३) संगणका विषयक प्रशिक्षण

संस्थेमध्ये स्वतंत्र संगणक कक्ष कार्यान्वित झालेला आहे. त्याचा फायदा क्षेत्रीय कार्यालयातील संगणक हाताळणाऱ्या अधिकारी/कर्मचाऱ्यांना होण्याचे दृष्टिने संगणक प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते. या प्रशिक्षणाचा लाभ आयुक्त कार्यालय, अपर आयुक्त कार्यालय, नाशिक, नागपूर, ठाणे, अमरावती येथील संगणकाचा वापर करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना देण्यात आला.

या प्रशिक्षणासाठी एन. आय. सी.,व यशदा या संस्थातील नामवंत प्राध्यापकांनी मार्गदर्शन केले.

४) व्यावसायिक मार्गदर्शन

सेवापूर्व प्रशिक्षणामधून व्यावसायिक प्रशिक्षण:-

राज्यातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासी युवकासाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण प्रकल्प पातळीवर आयोजित केले जातात. त्यात अंशतः बदल करण्यात येऊन चालू वर्षात ६८ आदिवासी महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्याचा उपक्रम संस्थेमार्फत राबविण्यात आला.

व्यावसायिक प्रशिक्षणात ज्युटच्या बॅगा तयार करणे, टेडीबेअर, प्लास्टीक हार, लहान मुलांसाठी खेळणी (बाहुला-बाहुली) इ. विविध हस्तकला वस्तू उत्पादित कशा करावयाच्या त्यास बाजारपेठ कोणती व कशी उपलब्ध आहे या विषयीचे प्रशिक्षण इव्हज हस्तक ला प्रशिक्षण केंद्राच्या प्रशिक्षकामार्फत देण्यात आले. या प्रशिक्षणासाठी अहेरी, एटापल्ली, जि. गडचिरोली, अकोला, शहापूर, नाशिक, कळवण, धुळे, घोडेगांव येथील महिलांनी या प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला. भविष्यात त्यांना या प्रशिक्षण कौशल्याचा उपयोग त्यांची वैयक्तिक आर्थिक बाजू उंचवण्यासाठी खात्रीपूर्वक होईल, असेमनोगत आदिवासी महिलांनी व्यक्त केले. .

वरील प्रशिक्षणाचा फायदा आदिवासी मुलांना स्वयंरोजगाराच्या दृष्टिने चांगला होइल. तसेच त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्याच्या दृष्टिने त्यांचे कौशल्य या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून वाढले असा आत्मविश्वास संस्थेस वाटतो. या प्रशिक्षणाचे उद्घाटन डॉ. रेखा जैन, यांचे शुभहस्ते करण्यात आले होते.

(II) ११ वे राज्यस्तरीय आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन

दि. २१.११.९४ ते २९.११.९४ या काळात पुणे येथे ११ वे राज्यस्तरीय आदिवासी हस्तकला प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते.या प्रदर्शनाचे उद्घाटन पिंपरी-चिंचवड महानगर पालिकेचे महापौर श्री. श्रीरंगनाथराव फूगे यांनी केले. या प्रदर्शनात ५० आदिवासी हस्तकलाकारांनी भाग घेतला होता त्यात प्रामुख्याने वारली चित्रकला, मुखवटे, दागदागिने गवताची खेळणी पारंपरिक बांबुकाम नारळी पदार्थ लाकूड धातू व बांबू त्यावरील कोरीव कामं, अशा विविध वस्तूंचे सुमारे २४ स्टॉल्स उभारण्यात आले होते प्रदर्शनास २७००० पुणेकर नागरिकांनी भेटी दिल्या.

(III) राज्यस्तरीय आदिवासी नृत्य स्पर्धा

दि. २०.०२.९५ रोजी राज्यस्तरीय दुसरी आदिवासी पारंपारिक लोकनृत्य स्पर्धाः-

दि. २०.०२.९५ रोजी सायंकाळी ६.०० ते १०.३० या वेळात टिळक स्मारक मंदिर प्रेक्षागृहात संपन्न झाली. या स्पर्धेचे उद्घाटन मा. डॉ. मुन्शीलालजी गौतम, आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक व मा. डॉ. नवीनचंद्र जैन, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांचे शुभहस्ते करण्यात आले. स्पर्धेत खालील १० नृत्यपथकांनी भाग घेतला. आदिवासींच्या कलागुणांना प्रोत्साहन मिळावे व त्यांच्या लोकनृत्याचे संवर्धन व्हावे म्हणून या स्पर्धांना विशेष महत्व आहे.

१. ढोलनाच पथक, पिंपळपाडा, ता. मोखाडा, जि. ठाणे

२. जयसेवा आदिवासी गोंडी नृत्यपथक, मार्थार्जुन, ता. झरीजामनी, जि. यवतमाळ

३. सप्तश्रृंगी नृत्यमंडळ, तिरळ, ता. कळवण, जि. नाशिक

४. ढोल व तारपी आदिवासी नृत्यपथक, गांगोडबारी, ता. पेठ, जि. नाशिक

५. गर्कापेठा नृत्यपथक, गर्का पेठा, पो. बामणी, ता. सिरोंचा, जि. गडचिरोली

६. आदिवासी लग्ननृत्य, मु. लोय, पो. पिंपळोद, ता. नंदूरबार, जि. धुळे

७. सातपुडा वनवासी आदिवासी नृत्यपथक, काकरदा, ता. अकाणी, जि. धुळे

८. धांडेल नृत्यपथक, सुसडी, ता. धारणी, जि. अमरावती

९. मिमदेव आदिवासी ढेमसा नृत्यपथक, कोलामखेड , ता. किनवट, जि. नांदेड

१०. मोहगांव नृत्यपथक, ता. कुरखेडा, जि. गडचिरोली

स्पर्धेत भाग घेतलेल्या नृत्यपथकापैकी खालील नृत्यपथकांना प्रथम,व्दितीय व तृतीय क्रमाकांची अनुक्रमे रु. ३,००१, रु. २,५०१ व रु. २,००१ ची बक्षिसे देण्यात आली.

१. सातपुडा वनवासी आदिवासी, काकरदा, ता. अक्राणी, जि. धुळे - प्रथम क्रमांक

२. ढोल व तारपी आदिवासी नृत्यपथक, गांगोडबारी, ता. पेठ, जि. नाशिक

३.आदिवासी लग्ननृत्य, मु. लोय, पो. पिंपळोद, ता. नंदूरबार, जि. धुळे

खालीलप्रमाणे वैयक्तिक ५ बक्षिसे रु. ५०१/- देण्यात आली.

१. उत्कृष्ट वादक - तारपावाला

२. उत्कृष्ट नर्तक लग्ननृत्यातील बाई मुल घेऊन.

३. मिमदेव ढेमसामधील छोटी मुलगी उत्कृष्ट नर्तक

४. सिंह- उत्कृष्ट पोशाख

५. सांघिक नृत्य - मोहगांव नृत्यपथक, ता. कुरखेडा, जि. गडचिरोली

वरील बक्षिसे जे. आर.मडावी, मोहगांव, बस्तीराम बाबु नाइक , अेय. वामन तुळशीराम गवळी, गांगोटबाटी यांना मिळाली.

मा. श्री. मुन्शीलालजी गौतम, आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे शुभहस्ते पारितोषिक वितरण करण्यात आले.

(IV) राज्यस्तरीय अधिकाऱ्यांची नागपूर येथे सभा संपन्न

राज्यातील आदिवासी विकास विभागातील सर्व अधिकाऱ्यांची राज्यस्तरीय सभा मा. डॉ. अरुणा बागची, सचिव, आदिवासी विकास यांचे अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे दि. २२ व २३ फेब्रुवारी, १९९५ रोजी संपन्न झाली. या सभेत मा. डॉ. मुन्शीलाल गौतम, आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक, डॉ. नवीनचंद्र जैन, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे,श्री. विजयकुमार गौतम, व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, नाशिक, सर्व अपर आयुक्त, व सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदीवासी विकास प्रकल्प, या सभेस उपस्थित होते.

❑❑❑

शासन निर्णय

आदिवासी क्षेत्र उपयोजना.
ते विकास, लघुपाटबंधारे व उपससिंचन
योजनेखाली प्रकल्पाचे नियोजन,
समन्वय व संनियंत्रण करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग
परिपत्रक कमांक : संकीर्ण
१०९४/प्र क. ४६ (९४)/ का. १४
मंत्रालय विस्तार, मुंबई ४०० ०३२.
दिनांक ७ जानेवारी, १९९५.

वाचा : (१) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक : आउयो -१०९१ / प्र.क्र. ११ /का.क्र. ६, दिनांक २१ सप्टेंबर, १९९२.

(२) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक : टीएसपी-१९९२ / प्र.क्र १३ (१) ./का. ६, दिनांक ११ फेब्रुवारी, १९९३.

(३) शासन परिपत्रक, आदीवासी विकास विभाग कमांक : आस्था-१०९२ / प्र.क्र १४९ /का. १५, दिनांक १९ ऑगस्ट, १९९३.

(४) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग कमांक : आस्था-१०९३ / प्र.क्र २०२ (९३) /का. १५, दिनांक ९ नोव्हेंबर, १९९३.

परिपत्रक :- (१) शासन निर्णय, दिनांक २१ सप्टेंबर, १९९२. नुसार आदिवासी उपाययोजना राबविण्याच्या कार्यपध्दतीत धोरणात्मक बदल करण्यात आलेले आहेत. त्यानुसार आदिवासी उपाययोजनेचे, नियोजन समन्वय व संनियंत्रण संपूर्णतः आदिवासी विकास विभागाकडे सोपविण्यात आलेले आहे.

(२) शासन निर्णय, दिनांक ११ फेब्रुवारी, १९९३. नुसार आदिवासी उपाययोजना क्षेत्रातील योजनांचा / कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी प्रकल्पस्तरीय (नियोजन व आढावा) समितीची स्थापना करण्यात आली आहे.

(३) शासन निर्णय, , दिनांक १९ ऑगस्ट, १९९३.नुसार आदिवासी उपाययोजना विकास कार्यक्रमातील विविध योजनांचा अधिक प्रभावीपणे व परिणामकारकरित्या अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टिने आयुक्त,आदिवासी विकास / विभागीय महसूल आयुक्त/ अपर आयुक्त, आदिवासी विकास / प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांच्या सर्वसाधारण कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या निश्चित करण्यात आलेल्या आहेत.

त्याचप्रमाणे शासन निर्णय, दिनांक ९ नोव्हेंबर, १९९३. नुसार (१) जव्हार, जि. ठाणे (२) डहाणू, जि. ठाणे (३) नाशिक (४) कळवण, जि. नाशिक (५) तळोदा, जि. धुळे (६) किनवट, जि. नांदेड (७) धारणी, जि. अमरावती (८) चिखलदरा, जि. अमरावती (९) अहेरी, जि. गडचिरोली (१०) भामरागड, जि. गडचिरोली (११) गडचिरोली या अकरा एकात्मिक आदीवासी विकास प्रकल्पांचे बळकटीकरण करण्यात आले असून या प्रकल्पांच्या प्रकल्प अधिकाऱ्यांना काही विशेष अधिकार, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या निश्चित करुन देण्यात आलेल्या आहेत.

(४) वरीलप्रमाणे आदीवासी उपाययोजना क्षेत्रातील विकास कार्यक्रमांच्या योजनांचे नियोजन, समन्वय व संनियंत्रण व त्या अनुषंगाने विविध अधिकाऱ्यांकडे सोपविलेले अधिकार, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या विहित करुन देण्यात आल्या असल्या तरी त्याप्रमाणे काही प्रशासकीय विभागाकडून जी कार्यवाही अपेक्षित आहे ती, यथार्थरीत्या होत नसल्याचे दिसून येते व त्यामुळे आदिवासी विकास विभागाकडे क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांचा जो सहभाग अपेक्षित आहे, तो सुध्दा होत नाही असेही दिसून आले आहे.

(५) वरील बाबींच्या अनुषंगाने असे निदर्शनास आणणे आवश्यक वाटते की, आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, माडा/ मिनीमाडा क्षेत्र तसेच आदिवासी उपयोजनेबाहेरील क्षेत्र यात आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या तसेच इतर प्रशासकीय विभागाकडून राबविल्या जाणाऱ्या मुलभूत /विकासांच्या योजना तसेच वैयक्तिक व कौटुंबिक लाभांच्या योजना बाबत वार्षिक आराखडा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत प्रकल्पस्तरीय (नियोजन व आढावा) समितीचा सहभाग असावा या हेतूने शासनाने प्रकल्पस्तरीय समित्या नेमल्या आहेत. त्या समितीने वार्षिक आदिवासी उपयोजनेचा आराखडा तयार करताना त्या क्षेत्रात राबविल्या जात असलेल्या चालू योजनांवरील संभाव्य खर्च लक्षात घ्यावा. तसेच नवीन योजना मंजूर करतेवेळी नव्या योजनांचा कामनिहाय तपशील निश्चित करावा अशी अपेक्षा आहे. सबब, संबंधित प्रशासकीय विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना त्या त्या विभागाच्या संबंधित योजनांचा वार्षिक आराखडा (चालू व नवीन योजना) प्रथम प्रकल्पस्तरीय समितीसमोर मांडून निश्चित करणे शासनाला अभिप्रेत आहे. तथापि, असे असले तरी काही प्रशासकीय विभागांकडून विशेषत: रस्ते व पूल लघुपाटबंधारे (स्थानिक /राज्यस्तरीय) योजना उपससिंचन योजना इत्यादी संबंधात संबंधित प्रशासकीय विभागांकडून हया कार्यपध्दतीचा परिपूर्णरित्या अवलंब केला जात नाही असे आढळून आले आहे .उलट या संबंधीचे प्रस्ताव परचर संबंधित प्रशासकिय विभागाकडे व तेथून आदिवासी विकास विभागाकडे सर्रास पाठविले जातात. त्यामुळे त्या त्या प्रकल्प क्षेत्रात कोणत्या योजना / कामांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे, हे निश्चित करण्यात प्रकल्पस्तरीय समितीच्या सहभाग घेता येत नाही, ही उणीव राहिली जाते. तसेच प्राथम्यक्रम ठरविणाऱ्या हया बाबी शासन पातळीवर ठरविणे कठीण होते .म्हणून त्यात सुधारणा होण्याची गरज आहे.

(६) वरील सर्व बाबींचा सर्वांगीण विकास करुन खालील कार्यपध्दती तात्काळ अवलंबिण्यात यावी असे शासनाचे आदेश आहेत. :-

आदिवासी उपयोजना अंतर्गत समाविष्ट करावयाच्या प्रकल्पाबाबत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी व प्रशासकीय विभागाचे क्षेत्रीय अधिकारी यांनी करावयाची कामे :

(अ) सर्व प्रथम आदिवासी उपयोजना अंतर्गत प्रशासकीय विभागांनी कोणकोणती कामे अथवा इतर प्रकल्प घ्यावयाचे आहेत त्याची यादी आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व माडा / मिनीमाडानिहाय तयार करावी व ती यादी प्रत्येक आर्थिक वर्षासाठी तयार करावयाच्या आदिवासी उपयोजनांचे काम सुरु होण्यापूर्वीच एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प

अधिकारी यांच्याकडे दयावी.

(ब) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकाऱ्यांकडे वरीलप्रमाणे यादी प्राप्त होताच त्या यादीतील प्रत्येक पूल/ अन्य काम अथवा इतर प्रकल्प, आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात अथवा माडा / मिनीमाडा क्षेत्रात निश्चितरित्या मोडतात किंवा कसे याची त्यांनी काळजीपूर्वक खात्री करावी. या यादीतील प्रकल्पांची प्रत्यक्ष स्थानिक निकड लक्षात घेऊन संबंधित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी त्या प्रकल्पाचा प्राथम्यक्रम निश्चित करतील व प्रत्येक कामास / प्रकल्पास प्राथम्यक्रमांक देतील.

(क) वरील कामे पार पाडल्यावर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी प्राथम्य क्रमांक ठरविलेल्या यादीतील कामे / प्रकल्प प्रकल्पस्तरीय ठेवतील. त्या समितीची शिफारस व मान्यता प्राप्त करुन घेतल्यानंतर व दिलेल्या प्राथम्यक्रमांत काही फेरबदल झाल्यास ते प्राथम्य क्रमांक दुरुस्त करुन ती स्वीकृत व अंतिम यादी संबंधित प्रशासकीय विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांकडे पुढील कार्यवाहीसाठी पाठवतील. या कार्यवाही बरोबरच प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी प्रकल्पस्तरीय समितीने मंजूर केलेली कामे अथवा प्रकल्प यांना त्याच प्राथम्यक्रमांकानुसार प्रशासकीय मान्यता घेण्याबाबत क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना कळवावे. तद्नंतर प्रशासकीय विभागांनी पुढील कार्यवाही करावी.

(ड) प्रकल्पस्तरीय समितीने मान्य केलेल्याच कामांना अथवा प्रकल्पांना जिल्हा नियोजन व विकास परिषदांव्दारे आवश्यक तो नियत व्यय मिळावा याकरता प्रशासकीय विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांनी प्रयत्न करावयाचे आहेत. जिल्हा नियोजन व विकास परिषदांनी स्वीकृती दिलेल्या यादीतील प्रकल्पांच्या संदर्भात व्यय मर्यादित व्यय उपलब्ध करुन दयावयाचे आहे. याकरता बाहेरच्या कोणत्याही कामांचा / प्रकल्पांचा जिल्हा नियोजन व विकास परिषदांनी तयार केलेल्या प्रस्तावास समावेश राहणार नाही.

(इ) प्रकल्पस्तरीय समितीने मान्य केलेल्या कामांची प्राथम्यक्रम निहाय यादी प्रशासकीय विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांनी त्या विभागाच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे तसेच अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, आयुक्त, आदिवासी विकास आणि मंत्रालयातील आदिवासी विकास विभाग यांच्याकडे पाठवावयाची आहे.

(ई) संबंधित प्रशासकीय विभागाकडे वरीलप्रमाणे कामांची / प्रकल्पांची प्राथम्यक्रमाने तयार केलेली यादी प्राप्त होताच त्या विभागाने या कामासाठी विभागाला उपलब्ध करुन दिलेल्या / दयावयाच्या नियतव्ययाच्या अधीन राहून आवश्यक तेवढा व्यय अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्याविषयीची कार्यवाही आदिवासी विकास विभागाच्या सहमतीने करावी.

(उ) वरील यादीतील कामांच्या / प्रकल्पांच्या संबंधात नकाशे, आराखडे व अंदाज (प्लॅन्स व एस्टीमेटस) तयार करणे, त्यांना मंजुरी देणे इत्यादी बाबतची कार्यवाही पूर्वीप्रमाणेच प्रशासकीय विभागाकडेच राहिल हे येथे स्पष्ट करण्यात

येत आहे. तथापि, अशी कार्यवाही त्या प्रशासकीय विभागाने आदिवासी विकास विभागाच्या सहमतीने पूर्ण करावयाची आहे.

(७) यासंदर्भात शासन असे आदेश देत आहे की, आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात घ्यावयाची कामे / प्रकल्प इत्यादीबाबत संबंधित प्रशासकीय विभागांनी व त्यांच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांनी या परिपत्रकात दिलेल्या सूचनाबर हुकूम कार्यवाही करावी.

(८) सदरहू परिपत्रक सार्वजनिक बांधकाम विभाग, पाटबंधारे विभाग व ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग यांच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,
(अ.द. कुलकर्णी)
सहसचिव, आदिवासी विकास विभाग.

मुद्रणस्थळ : शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे – १९९५.

मा. महापौर, श्री. रंगनाथरावजी फुगे आदिवासींच्या वनौषधींची पाहणी करताना.

दिनांक २२ फेब्रुवारी १९९५ व दिनांक २३ फेब्रुवारी १९९५ रोजी नागपूर येथे आयोजित केलेल्या राज्यस्तरीय बैठकीत डॉ. श्रीमती अरुणा बागची, सचिव, आदिवासी विकास विभाग, श्री. अ. दि. कुलकर्णी, सहसचिव, डॉ. मुन्शीलालजी गौतम, आयुक्त.

राज्यस्तरीय आदिवासी नृत्य-स्पर्धेत मा. डॉ. मुन्शीलालजी गौतम, आयुक्त आदिवासी विकास, नाशिक हे आदिवासी महिला नृत्यस्पर्धिकेस बक्षीस देताना सोबत संस्थेचे संचालक डॉ. नवीनचंद्र जैन, नृत्य-स्पर्धेसाठी उपस्थित असलेले परिक्षक श्रीमती प्रभा मराठे, श्री. नंदकिशोर कपोते व भरत जंगम.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State ,Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a Bi-annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life , culture and devlopment.

Guidlines for Contributors.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferrably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium , the contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the Director, Tribal Research and Training Institute, 28,Queen's Garden, Pune -

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1.	Place of Publication	..	29-Queens Garden, Pune 411 001
2.	Periodicity of Publication	..	Bi-Annual
3.	Printers Name	..	Manager Photozinco Press, Pune - 411 001
	Nationality	..	Indian
	Address	..	Photozinco Press, Pune - 411 001
4.	Publishers Name	..	Dr.Navinchandra S.Jain I.A.S.
	Nationality	..	Indian
	Address	..	28,Queen's Garden Pune - 411 001
5.	Editors Name	..	Dr.Navinchandra S.Jain I.A.S.
	Nationality	..	Indian
	Address	..	28,Queen's Garden Pune - 411 001

I Navinchandra S. Jain , hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr.Navinchandra S. Jain
(Signature of Publisher)

Dated 31st March,1995

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of single copy Rs. 50/-

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे - १९९५.